

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historie

Landbohistorisk Tidsskrift

2004:1

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2004:1

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Ph.D.-stipendiat, cand.mag. Adam Schacke, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M (redaktionsadresse)
- Arkivar, cand.mag. Peter Korsgaard, Kort & Matrikelstyrelsen
- Museumsinspektør, cand.phil. Holger Villumsen, Grindsted-Vorbasse Museum

ISSN 09 00-7334
2004

Udgives med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd
og Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Forsideillustration:

Fra hovedgården Engelsholm i Nørup sogn, efterår 2004. De løgformede kupler og lanterner på tårnene er formentlig fra tiden under Gerdt Hansen de Lichtenberg, der ombyggede hovedbygningen i 1737. Lignende spir findes på kirkerne i Bredsten og Nørup. Hovedbygningen har bevaret sin oprindelige grundplan fra slutningen af 1500-tallet, men er ombygget flere gange siden. Foto: Holger Villumsen.

Indhold

Forord	7
<i>Adam Tybjerg Schacke</i> Godsstrukturen i Tørrild herred 1651-1686	11
<i>Jørgen R. Rømer</i> Foldudbyttet i Danmark fra 1600-tallet til 1837	41
<i>Morten Stenak</i> Original 1 kortets agroøkologiske logik – metode til beregning af foldudbytte, hø- og græsproduktion omkring 1840	61
<i>Gunnar Solvang</i> De nye tilflyttere i landdistrikterne	95
Landbohistorisk Tidsskrift	110

Forord

Danmarks tidsskrift om landbohistorie har ændret navn og udseende, både indvendig og udvendig. Behovet for ændringer har igennem nogen tid trængt sig på med stadig større styrke. Derfor besluttede redaktionen at gennemgå hele tidsskriftets layout og foretage nænsomme ændringer, hvor det blev fundet nødvendigt. For vore skribenter indebærer det enkelte nye standarder, som vil fremgå af skrivevejledningen, se www.landhist.dk. Vi har indført et kort resumé ved hver artikels begyndelse og en enklere standard for afsnitsopdeling. Læserne vil straks bemærke, at to spalter på hver side nu er reduceret til én spalte, hvilket gør det nemmere at læse. Det kendte format og skrifttypen New Century Schoolbook fortsætter uændret.

Navnet er forkortet til det mere mundrette *Landbohistorisk Tidsskrift*. Så er ingen læser i tvivl om, hvad tidsskriftet byder på. Her tilbydes den interesse-rede læser nye artikler om landbrugets og landbefolkningens historie. Ændringen er ikke stor, eftersom navnet tidligere var *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*. Dette længere navn blev anvendt fra 1984 til 2003.

Historien om tidsskriftets navn er imidlertid mere indviklet end som så. Det der i dag hedder *Landbohistorisk Selskab* blev i 1952 stiftet under det meget præcise, men måske ikke særlig velklingende navn *Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie*. Udvalgets formål var at fremme studiet af landbefolkningens historie efter år 1500 gennem udgivelser af historisk kilde-materiale. Intentionen var at udgive ét hæfte om året, med større og mindre afhandlinger, kildeoversigter og kildepublikationer. Første udgivelse kom i 1956 under navnet *Bol og By. Meddelelser fra udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie*, men først med andet hæfte fra 1962 kan der siges at komme en vis regelmæssighed i udgivelserne. Tidsskriftet kom hurtigt til også at indeholde artikler og ikke kun kildeudgivelser, så efter en pause i udgivelserne fra 1964 til 1972 skiftede tidsskriftet da også titel til *Bol og By. Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab*. Formålet med tidsskriftet var det samme som tidligere, men det tidligere udgiverudvalg havde altså ændret navn til *Landbohistorisk Selskab* og formålet var nu »at fremme studiet af landbefolkningens historie ved udgivelse af kilder og afhandlinger vedrørende landbohistorie.« – en formulering der ligger meget tæt op ad selskabets nuværende statutter. Også i perioden 1980-84 blev tidsskriftet udgivet under navnet *Landbohistorisk Tidsskrift*, men fra 1985 til 2003 var *Bol og By* igen en del af tidsskriftets navn. Siden 1985 er tidsskriftet udkommet to gange årligt, og

som et kuriosum kan nævnes, at abonnementet da kostede 120 kroner årligt, mod blot 160 kroner i dag.

Begreberne bol og by er nu gledet ud af tidsskriftets navn, fordi de to begreber efterhånden savner signalværdi med rækkevidde ud over en central kreds af landbohistorisk interesserede. Begrebet bol er ganske vist stærkt knyttet til landområderne, men det er et så uklart og omdiskuteret begreb, at det egentlig ikke er nogen særlig specifik titel. Det samme er i endnu højere grad tilfældet med begrebet by, idet kun få mennesker ved, at begrebet faktisk handler om landsbyer og ikke for eksempel købstæder. Gennem navneskiftet ønsker vi at understrege, at *Landbohistorisk Tidsskrift* bestræber sig på at være Danmarks førende tidsskrift inden for forskning i landbrugs- og landboforhold. Samtidig ønsker vi at tydeliggøre tidsskriftets tilknytning til *Landbohistorisk Selskab* og *Landbohistorisk Støttekreds*. Trods navneændringen og de layoutmæssige fornyelser vil tidsskriftets faglige standard og målsætning være den samme som hidtil.

Dette nummer af tidsskriftet er åbent, hvilket betyder, at der ikke er noget overordnet tema til at binde artiklerne sammen. Derved kommer artikler, der ikke nødvendigvis kan presses ind i et temanummer, alligevel ud til et større publikum. Dette nummer indeholder fire meget forskellige artikler, der alle har det til fælles, at de er forankrede i landbohistorien – altså at de omhandler forhold på landet over tid.

I den første artikel undersøger Adam Schacke godsstrukturen i Tørrild herred i slutningen af 1600-tallet. Han kommer frem til, at godserne fortsatte de arronderingsbestræbelser, der havde været i gang allerede inden 1650. Samtidig vises det, at disse godsers fysiske struktur har ligheder med godssystemer, hvor indtægterne fra både fæstegodset og hovedgården må have spillet en rolle for godsejerne.

Jørgen Rydén Rømer tager i sin artikel fat på det centrale spørgsmål om foldudbytternes størrelse i Danmark fra 1600-tallet og frem til landbrugstællingen i 1837. Han præsenterer her to måder hvorpå foldudbyttet kan undersøges over tid. Samtidig vurderer han om det er muligt at slutte bagud i tid fra den første egentlige opgørelse af foldudbytterne i 1837. Endelig foretager han en analyse af 1600-tallets samtidige kilder til foldudbytterne.

Morten Stenak forsøger i sin artikel at udregne foderproduktionen omkring 1840 ved hjælp af Original 1 kortene, der i forbindelse med matrikuleringen blev udarbejdet i årene omkring begyndelsen af 1800-tallet. Der præsenteres en ny metode til at supplere de hidtidige agroøkologiske analysemetoder med.

I den sidste artikel fokuserer Gunnar Solvang på landdistrikternes udvikling i de seneste årtier. Han undersøger, hvorfor folk uden landbrug som hovedindtægtskilde ønsker at bosætte sig i landdistrikterne, hvor kun et fåtal

har deres daglige virke. Solvang beskriver ikke kun tilflytternes ønsker og forventninger til livet i landdistrikterne, men også, hvordan de forsøger at realisere dem.

Med disse fire artikler byder vi velkommen til dansk landbohistorie i delvis nye klæder.

Peter Korsgaard
Adam Schacke
Holger Villumsen

Godsstrukturen i Tørrild herred 1651-1686

Ud fra præsteindberetninger og matrikler undersøges Tørrild herreds godsstruktur i slutningen af 1600-tallet. Det vises, hvordan de lokale godser allerede ved århundredets midte ejede langt størsteparten af herredets jordegods, og hvordan godsejerne herefter fortsat bestræbte sig på at samle godset så tæt ved hovedgårdene som muligt. Arronderingsproblematikken er derfor central, men det er forholdet mellem hovedgårdene og fæstegodsets jordtilliggende også. For de fleste af herredets godser minder strukturen om et tostrengt system, hvor indtægterne fra både hovedgårdene og fæstegodset spillede en væsentlig rolle i godsernes samlede økonomi.

Indledning

Før *Bol og By* blev et regelmæssigt landbohistorisk tidsskrift udkom en række enkeltstående udgivelser under samme navn, hvoraf en del omhandlede arkivmateriale vedrørende landbohistoriske forhold. Den første udgivelse var således Gunnar Olsens oversigt over *præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår* fra 1956, der kort fortalt er en redegørelse over bevarede præsteindberetninger og deres indhold.¹ Dette materiale kendte han særdeles godt, og han anvendte det intensivt i sin disputats fra det følgende år om forholdene mellem hovedgård og bondegård. Han benyttede blandt andet indberetningerne som hovedkilde til belysning af hovedgårdenes udvidelser og nedlæggelser af bøndergårde.²

Gunnar Olsen var imidlertid ikke den første til at anvende præsternes indberetninger som udgangspunkt for landbohistoriske studier. I 1889-90 fik J.A. Fridericia trykt en artikel i *Historisk Tidsskrift*, der siden blev noget af en klassiker inden for bebyggelsehistorisk forskning.³ I artiklen ønskede Fridericia at belyse en række forhold omkring landboforholdene i 1600-tallet. For det første ønskede han for tiden inden enevælden at opregne bønderbrugenes antal og besiddelsesforholdene, eller sagt med andre ord, hvem ejede hvad? Samtidig ønskede han at belyse, hvor stor en del af adelens bøndergods, der havde opnået skattefrihed som ugedagstjenere – det vil sige de til et gods hørende fæstegårde, der lå i samme sogn som hovedgården. Det havde nemlig vist sig, at antallet af skattepligtige bønder mindskes i første halvdel af 1600-tallet, hvilket Fridericia ønskede at forklare, og her kommer ugedagstjernerne ind i billedet.⁴ Deres skattefrihed var oprindeligt begrundet i, at disse

gårdes brugere skulle yde hoveri til hovedgården, og de var derfor betragtet som værende en del af dennes drift – hovedgårdsjorden havde fra gammel tid nemlig været skattefri mod, at ejeren til gengæld tjente kongen som kriger.

På mange måder kan Fridericias problemstillinger i dag virke forældede. For eksempel bundede hans ønske om at vise, hvem der ejede hvor meget i, at han så jordejendom som udtryk for politisk magt. Derfor delte han også jordegodset ind i de traditionelle kategorier: Krone, gejstlighed, adel og selvejere. Efter at have påvist hvordan Kronens andel af den samlede godsmasse mindskedes fra slutningen af 1500-tallet og et århundrede frem, konkluderer han da også, at Kronen var den tabende part i kampen om jordegodset, hvilket resulterede i, at enevælden kom til at stå svagt overfor godsejerne.⁵ Argumentet kan imidlertid næsten vendes på hovedet, og det kan hævdes, at enevælden som udløber af skattestatens vækst fra omkring 1630 i kraft af skattesystemets systematisering stod så stærkt, at den ikke længere behøvede de store domæner. Andelen af jord er altså ikke nødvendigvis det samme som andelen af magt. Hvad Kronens afhændelse af gods i 1600-tallet derimod giver anledning til at undersøge er, hvorvidt det førte til ændringer i de private godsers struktur gennem for eksempel muligheden for at tilkøbe sig flere fæstegårde eller for den sags skyld hele godskomplekser.

Fridericia undersøgte i sin klassiske artikel fra 1898-90 da også spørgsmålet om adelens arronderingsbestræbelser, altså det fænomen at godsejerne søgte at samle fæstegårdene omkring hovedgårdene. Årsagen var blandt andet, at han kunne vise, at faldet i antallet af skattepligtige bønder faldt i takt med, at Kronen mistede andele af den samlede godsmasse. Eller sagt med andre ord, jo flere adelige bønder jo færre skattepligtige bønder blev der tilbage.⁶ Men hvorfor faldt antallet af skattepligtige bønder i 1600-tallets første halvdel, blot fordi de skiftede ejer? Svaret blev, at mens ødegårde eller nedlæggelser gennem hovedgårdsudvidelser eller -oprettelser kun havde en mindre betydning, så var årsagen især at finde i et stigende antal ugedagstjenere.⁷ Fridericia så denne stigning i sammenhæng med en øget hoveribyrd, der nødvendiggjorde, at ugedagstjenere blev skattefrie i adelens forsøg på at klemme så meget arbejde som muligt ud af bønderne.⁸ Erling Ladewig Petersen har senere taget beskrivelsen af udviklingen til sig, men kæder den mere sammen med et forsøg fra godsejerne side på at værne det samlede gods eller produktionsapparatet mod skattestatens stigende krav, og han ser derfor stigningen i antallet af ugedagstjenere som en defensiv handling.⁹ Han afviser som følge deraf også Fridericias sidestilling af ugedagstjenere og hoveripligtige, da ugedagstjenere kun viser skattefratagelsens omfang, mens den samlede arronderingsgrad, altså inklusive arronderede fæstegårde uden for hovedgårdssognet, viser den driftsøkonomiske rationalisering.¹⁰

Tabel 1. Godssystemer

	Hovedgårde	Hoveri	Bønderafgifter
Gutswirtschaft (Hovedgårdssystem)	Vigtigste indtægtskilde	Bøndernes altafgørende ydelse	Ingen
Tostrengt system	Blandet	Blandet	Blandet
Rentengrundherrschaft (Rentegods)	Ingen	Intet	Bøndernes altafgørende ydelse

Kilde: Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 25.

Der er således mindst to forskellige og til dels uafhængige forklaringer på, hvorfor godserne arronderedes i 1600-tallet – begge har dog baggrund i økonomiske forhold. Dels kunne det være et ønske om øget hoveri, hvilket kun kunne lade sig gøre, hvis de hoveriydende bønder blev holdt skadesløse gennem skattefritagelse, dels kunne det være de trængte godsejeres forsøg på at værne produktionsapparatet mod kravene fra den glubske skattestat. Man kan derfor tale om en offensiv eller en defensiv strategi fra godsejernes side.

Carsten Porskrog Rasmussen har i sin disputats fra 2003 om rentegods og hovedgårdsdrift i Slesvig, hvor han studerer de slesvigske godsers udvikling fra tiden omkring Reformationen og frem til slutningen af 1700-tallet, beskæftiget sig indgående med arronderingsproblematikken og godsstrukturerne. Afhandlingen er spændt op på en teoretisk ramme inspireret af tysk forskning, og Porskrog Rasmussen opererer derfor med tre hovedkategorier af godser. Yderpunkterne udgøres af Gutswirtschaft eller *hovedgårdsystemet* på den ene og Rentengrundherrschaft eller *rentegodssystemet* på den anden side. Det første system er karakteriseret ved, at godsejernes primære indtægter stammer fra hovedgårdenes drift, mens bøndernes altafgørende ydelse var hoveriet. Det andet system er derimod karakteriseret ved, at bøndernes forskellige andre afgifter står for hovedparten af godsejernes indtægter. Porskrog Rasmussen opererer imidlertid også med et blandet system, som han kalder det tostrengede system, hvor hovedgårdsindtægter og afgifter fra bønderne begge er vigtige for godsejerne – og dermed bryder han med den oprindelige teoretiske dikotomi.¹¹

Porskrog Rasmussen beskriver i disputatsen, hvordan godssystemerne i Slesvig udviklede sig fra et udgangspunkt ved middelalderens slutning, hvor godserne var stort set ens og til en situation omkring 1770, hvor området var præget af en tredeling. I tiden op til Reformationen bestod godserne af relativt

små hovedgårde med mere eller mindre arronderet fæstegods omkring sig, mens den vestlige og nordligste del 250 år senere var præget af rentegods, den sydøstlige del præget af et hovedgårdssystem, mens den østlige del var præget af et tostrenget system.¹²

Porskrog Rasmussens kategorisering af godssystemer hviler især på godsernes indtægtsfordeling, men han har også haft fokus på arronderingsproblematikken. Årsagen til dette er, at arronderingen udover altid at være ønskelig ud fra en administrativ betragtning var en nødvendighed, hvis godsejeren var interesseret i at drive sit gods som et hovedgårdssystem.¹³ En lille forskel mellem Sydøstlesvig og resten af Slesvig i arronderingsgraden allerede på reformationstiden er ifølge Porskrog Rasmussen én af årsagerne til, at der omkring år 1770 var en afgørende forskel i måden, hvorpå godserne organiseredes.¹⁴ Ikke mindst i perioden 1600 til 1650, der var karakteriseret ved først en højkonjunktur og derefter en begyndende lavkonjunktur, skete der store forandringer. Dårligt arronderede godser førte til hoveriafløsning og hovedgårdsafvikling, da dette gav større afkast til ejerne end et forsøg på at opretholde hovedgårdsdrift.¹⁵ Omvendt kunne det ved de godser, som allerede ved periodens begyndelse havde en betydelig arrondering, bedre svare sig at satse på hovedgårdsdriften. De samme ydre omstændigheder førte altså til to forskellige godssystemer alt efter deres godsstrukturelle udgangspunkt. Der var imidlertid også områder, hvor det tostrengede system kom til at dominere, og hvor hovedgårdsdriften blev øget uden dog at reducere landgildens betydning for godsejernes indtægter – måske fordi kornlandgilden for godsejerne netop repræsenterede en sikker indtægt, som de nødtigt ville risikere at miste.¹⁶

Formål og materiale

Til den klassiske artikel i *Historisk Tidsskrift* fra 1889-90 benyttede Fridericia blandt andet de før omtalte præsteindberetninger til at give et overordnet billede af, hvem der ejede hvad, og hvor mange ugedagstjenere der var i de enkelte sogne. Han valgte altså ikke at se på de enkelte godser og deres opbygning, eller med andre ord strukturerne. Men netop præsteindberetningerne giver i større eller mindre grad faktisk denne mulighed. Ét af de tidsmæssigt centrale omdrejningspunkter for Fridericia var tiden omkring 1650, fordi den repræsenterer adelsvældens slutperiode. Også i Carsten Porskrog Rasmussens disputats vurderes dette tidspunkt som centralt, ikke på grund af politiske skel, men fordi den repræsenterer slutpunktet for udformningen af de slesvigske godssystemer, der holdt sig frem til omkring 1770. Netop tiden omkring 1650 er samtidig en periode, hvor der er bevaret en del præsteindberetninger fra kongeriget. Disse blev frembragt efter ønske fra centraladministrationen, men er udfærdiget af de lokale præster og provster, og derfor er mate-

rialet også noget uensartet. Nogle af herredsindberetningerne er på sognebasis og derfor gode som oversigter, mens andre går helt ned på ejerlavs-niveau, der til gengæld kan sige noget om godsernes struktur og dermed muligvis afspejle godssystemets finere detaljer.

Min opmærksomhed er derfor blevet fanget af præsteindberetningen fra Tørrild herred 1651, da netop indberetningen fra dette herred er på ejerlavs-niveau, hvilket muliggør en vurdering af arronderingsgraden og godsstrukturen. Samtidig giver materialet mulighed for at foretage en detaljeret sammenligning med de forhold, der afspejles i de to matrikler fra henholdsvis 1664 og 1688, der er det traditionelle udgangspunkt for godsstrukturelle undersøgelser i denne periode. De to matrikler blev udarbejdet som led i skatteopkrævningen for at gøre denne mere retfærdig, eller måske mere tidssvarende, og alle jordbrug blev derfor sat i hartkorn, der kom til at virke som fordelingsnøgle ved skatteudskrivningen.

Grundlaget for 1664-matriklen var godsernes jordebøger, og matriklen afspejler derfor de landgildeydelse, de enkelte gårde var sat til. På sin vis repræsenterer denne matrikel derfor de enkelte godsejeres formue i jordegods, da denne kunne vurderes efter jordebogsindtægterne. Men datiden så ikke matrikuleringen, der altså var lignet på jordebøgernes hartkorn, som retfærdig, fordi landgilden ikke nødvendigvis var lignet ens på ellers lige store gårde. Derfor blev lige netop de fæstegårde, der allerede var spændt hårdt for med hensyn til landgildeafgifter, også dem, der skulle udrede den højeste skat.

På blandt andet denne baggrund udarbejdedes i årene 1681 til 1688 en ny matrikel, hvis grundlag var en opmåling og vurdering af agerjordens bonitet samt en vurdering af græsnings- og høressourcerne. Denne matrikel repræsenterer derfor i højere grad de enkelte brugs skatteværdi end den tidligere matrikel. Jeg har imidlertid valgt at bruge oplysningerne fra de såkaldte modelbøger fra 1686, der var en del af forarbejderne til den endelige matrikel, og hartkornsoplysningerne 1686 svarer derfor ikke helt til tallene fra 1688. I denne sammenhæng er det imidlertid tilstrækkeligt at fastslå, at der er flere muligheder for at sammenligne oplysningerne fra 1686 med præsteindberetningerne 1651. Det bliver indenfor et begrænset område i Jylland dermed muligt at følge godsernes strukturelle udvikling i sidste halvdel af 1600-tallet.

Formålet med denne artikel er derfor ikke at fastslå bønderbrugenes fordeling på ejerkategorier eller at beregne antallet af ugedagstjenere – det har Fridericia jo allerede gjort. Jeg vil i stedet undersøge godsernes struktur og udvikling i Tørrild herred gennem 1600-tallets sidste halvdel. Populært sagt vil jeg se på, *hvem der ejede hvad og hvor* i stedet for kun at se på, *hvem der ejede hvad*. Problematikken vedrørende arrondering vil derfor være et centralt omdrejningspunkt sammen med forholdet mellem hovedgårdsjord og fæste-

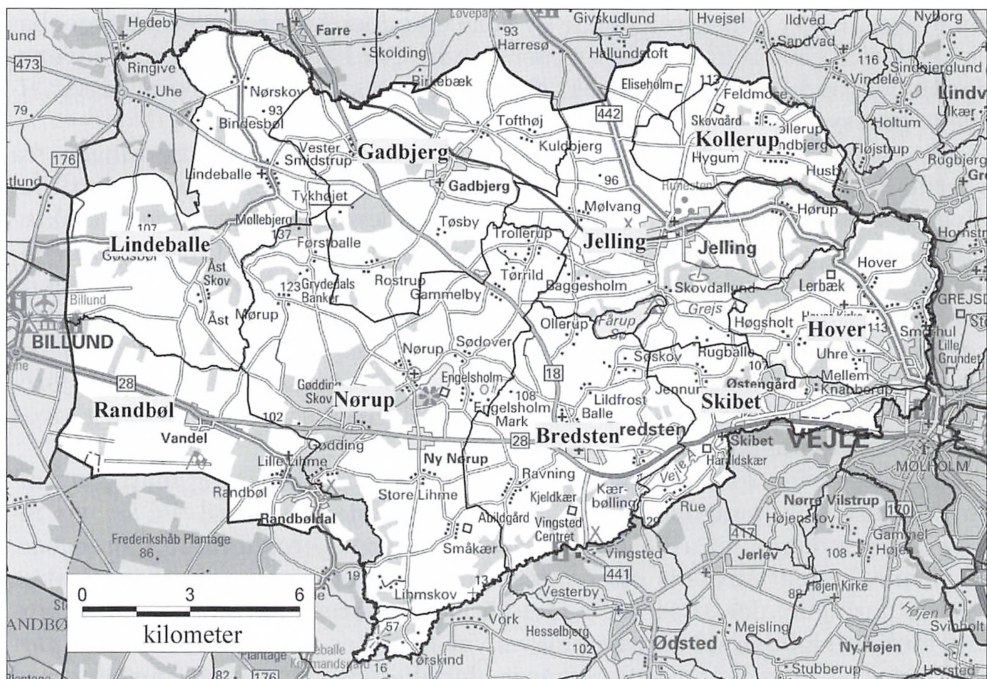

Fig. 1. Undersøgelsesområdet Tørrild herred 1686 består af ni sogne. Kun de dele af Randbøl og Skibet sogne, der er vist på kortet, er en del af herredet – de øvrige dele ligger i Jerlev herred. Landsbyen Uve hørte i 1686 til Tørrild herred, men var en del af Ringgive sogn i Nørvang, og er dermed ikke medtaget i denne undersøgelse. Sognegrænserne er tegnet efter de mindreerede sognekort fra omkring 1820, mens det bagvedliggende kort er færdselskort i måleforholdet 1:200 000. Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

gods. Ødegårdsproblematikken skal imidlertid også berøres, da den kan tænkes at have haft indflydelse på godsstrukturerne. Jeg vil altså første undersøge arronderingsforholdene i Tørrild herred fra 1651 til 1686, derefter forholdet mellem hovedgård og fæstegods og til sidst ødegodsets omfang og fordeling. Imidlertid skal herredets ejendomsfordeling først beskrives for dermed at skabe en baggrund for de øvrige undersøgelser.

Besiddelsesforhold

I præsteindberetningen fra 1651 opereres med flere kategorier af brug, blandt andet helgårde, halvgårde, bol og huse. Disse kategorier kan være svære at regne med, men jeg har valgt at regne i helgårde, hvilket vil sige, at én halv-

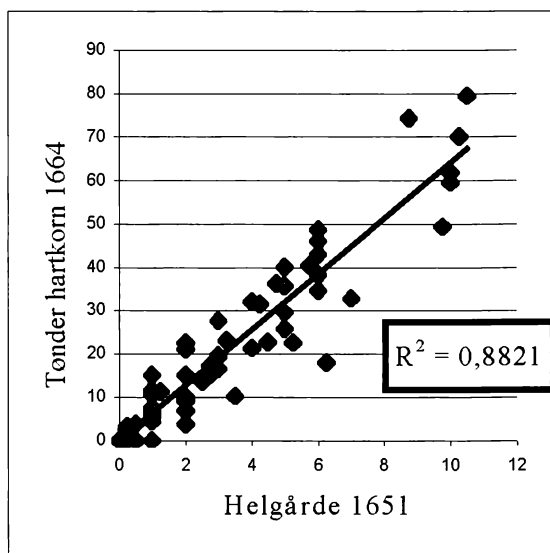

Fig. 2. Den statistiske forklaringsgrad – også kaldet r^2 – mellem gårdstallet for bebyggelserne i Tørrild herred 1651 og de samme bebyggelses hartkorn 1664 er på 88%. Dette viser, at omregningen af bol, halvgårde og helgårde til et »helgårdstal« 1651 ganske godt udtrykker de enkelte landsbyers størrelse i forhold til matriklens oplysninger 1664.

gård er regnet som 0,5 helgårde, bolene som 0,25 helgårde, mens husene slet ikke er blevet omregnet til helgårde. At bolene er blevet værdisat som kvartgårde betyder formentlig, at de er blevet vægtet en anelse for højt, men det har heller ikke den store betydning ved en vurdering af godsernes arronderingsgrad. For dog at vise, at det er meningsfyldt at regne landbrugene i 1651 om til helgårde, har jeg for de enkelte bebyggelser sammenlignet gårdstallet 1651 med hartkornstallet fra 1664-matriklen. Der viser sig en fin korrelation mellem de to materialetyper, da den statistiske forklaringsgrad – altså hvor stor en del af variationerne i hartkornet 1664, der kan forklares med variationerne i gårdstallet 1651 – er på 88%, og det er derfor muligt at bruge gårdstallet fra 1651 som udtryk for bebyggelsernes og godsernes størrelse.

I 1651 var der i Tørrild herred samlet set omkring 200 gårde og 50 bol – samt 15 huse. Der var desuden otte hovedgårde med fæstegods af varierende størrelse. Det største gods var Engelsholm, der ejedes af Jørgen Brahe, og det mindste var Haraldskær, hvis fæstegods, og formentlig også selve hovedgården, var delt mellem flere ejere.¹⁷ Til Haraldskær er kun regnet de 2½ gårde og fem bol, som ejedes af henholdsvis Sofie Friis, datter af rigsråd Albert Friis der døde 1601, og hendes døtre Edel og Anne Frederiksdatter Munk. Haraldskær er altså tydeligvis et gods, der på dette tidspunkt er fuldstændigt opsplittet og tæt ved at være tilintetgjort.

Frem til 1664 holder antallet af hovedgårde sig stabilt, mens der mellem

Tabel 2. Besiddelsesfordelingen i Tørrild herred 1651-1686

	1651	1664	1686
Kronen	7%	7%	9%
Engelsholm	33%	37%	33%
Lerbæk	15%	16%	22%
Fårupgård	14%	14%	13%
Skovgård	8%	6%	6%
Brandbjerg	6%	3%	2%
Refstrup	6%	6%	8%
Rugballegård	5%	6%	–
Haraldskær	2%	1%	–
Andre	5%	2%	6%
	100%	100%	100%

Kilder: Præsteindberetning 1651, matrikel 1664 og modelbøger 1686.

1664 og 1686 sker nogle ændringer, da Rugballegård og Lerbæk får samme ejer, hvilket også er tilfældet for Fårupgård og Haraldskær. Men ses der overordnet på ejernes del af jordegodset, målt i helgårde 1651 og hartkorn 1664 og 1686, er der ikke afgørende forskydninger. Der var med andre ord tre dominerende og fem mindre godser i Tørrild herred i slutningen af 1600-tallet.

For at fastslå udgangspositionen for denne undersøgelse er de enkelte bebyggelses størrelse og ejerforhold 1651 vist på et kort (se figur 3). Dette viser sammen med tabel 2 tydeligt et billede, hvor det er slående, at hverken Kronen eller godsejere uden for herredet har særlig stor del i den samlede godsmasse. Markant er dog Jelling by, hvor Kronen besad alt gods. Forklaringen på dette fænomen skal ikke søges i økonomiske forhold, men er formentlig et udtryk for, at Kronen ikke har villet sælge godset i den by, som Kronen altid har ejet og hvor konger er begravet. Om ikke andet så er begrundelsen for at afslå den senere ejer til Brandbjerg Jens Lauridsen Risoms ønske om at mageskifte sig til gods i Jelling by, at byen altid har ligget til Koldinghus, og at gamle danske konger skal være begravet der.¹⁸ Tilsammen ejede Kronen og godsejere uden for herredet kun knap 12% af det samlede gods 1651 – heriblandt endog to gårde og to bol i Hover sogn, som var ejet af Mette Rosenkrantz til Store Grundet i nabosognet Hornstrup.

Når det gælder besiddelsesforholdene, var der overordnet set tale om en stabil situation i Tørrild herred i sidste halvdel af 1600-tallet. Men dette stabile forhold, at de lokale godser ejede det meste jordegods, dækker over nogle indre forskydninger af godsmassen – herunder ikke mindst arrondering. Som det videre skal vises, var der tilmed stor forskel på de enkelte godsers opbygning.

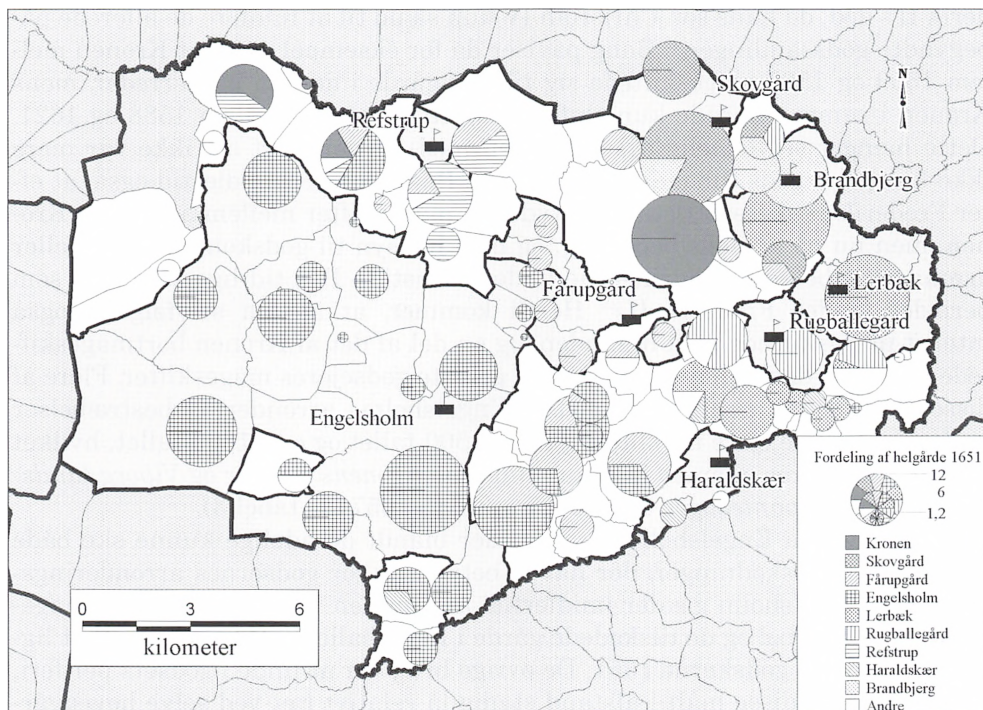

Fig. 3. Godsstrukturen i Tørrild herred 1651 fordelt efter antallet af hele gårde. Der er både vist de enkelte godsers andele af bebyggelserne, og med grå tone er markeret de områder, der er arronderet af første grad. Det vil sige alle de bebyggelser, hvor hovedgårdsejeren ejede alt gods, og som i ubrudt form hænger sammen med hovedgårdsejerslavet. Det skal bemærkes, hvordan Kronen stadig ejer hele Jelling by, og at Engelsholm allerede på dette tidspunkt er et stort og velarronderet gods, mens det tidligere storgods Haraldskær på dette tidspunkt er i total opløsning.

Arrondering

Der er ingen tvivl om, at godsejerne i Tørrild herred i tiden før 1651 har søgt at få stort set alt jordegodset på deres hænder. Dette kan blandt andet skyldes Kronens mageskiftepolitik, der for området omkring Koldinghus blev indledt 1578, og som i en artikel er blevet behandlet af Thomas B. Bang allerede i 1918.¹⁹ Frederik II ønskede at oprette en vildtbane ved Kolding, hvor der ingen indblanding måtte være fra andre lodsejere, og han mageskiftede sig derfor til adelens gods i de fem såkaldte indherreder, Brusk, Andst, Holmans, Jerlev og Elbo, hvilket stort set var lykkedes ved hans død.²⁰ Én af Thomas Bangs konklusioner er, at Kronens godskoncentration praktisk talt sluttede ved Fre-

derik II's død, da hans søn Christian IV kun så ud til at fuldføre de allerede påbegyndte godssamlinger.²¹ Bang påviser da for eksempel også, at Kronen mellem 1559 og 1587 mageskiftede sig til 614 gårde i de fem indherreder, mens Kronen i samme område kun skiftede sig til 30 gårde mellem 1588 og 1621. Dette hænger selvfølgelig også sammen med, at der stort set ikke var mere ikke-kongeligt gods tilbage i herrederne.²² Bang anfører imidlertid også, at efter Frederik II skete der stadig betydelige mageskifter mellem adelen og Kronen, men nu på adelens begæring, og med hensyn til godsconcentration eller arrondering betød forandringerne under Christian IV's tid lige så meget som perioden under Frederik II.²³ Hertil kommer, at adelen selvfølgelig også internt mageskiftede med hinanden, og en del af det af Kronen bortmageskiftede gods kan derfor have indgået i de private godsejeres mageskifter. Flere af disse forhold kan genfindes i godset Engelsholms arronderingsbestræbelser under forskellige ejere fra slutningen af 1500-tallet og op i 1600-tallet, hvilket til dels kan spores gennem kildesamlingerne *Kronens Skøder* og *Viborg landtings skøde- og pantebøger* 1627-1637 og 1645-1657 (se tabel 3).

Eksemplet fra Engelsholm viser, at der blandt de adelige kunne ske både mageskifter og skødnings, der havde betydning for godsernes arronderingsgrad. For Engelsholm gælder imidlertid, at kun den i 1632 fra Kronen mageskiftede Kobberbøl og de tilskødede gårde i Lindeballe og Mørup kom til at ligge i den direkte godskerne 1651. De øvrige brug var at finde i godsets periferi, selvom flere af disse målt i afstand stadig lå relativt tæt ved selve hovedgården.

Af kortet på figur 3 fremgår også, at der både var stor forskel på de otte godsets størrelse – fra Engelsholm, der besad én tredjedel af herreds fæstegods, til Haraldskærs små to procent. Her skal årsager til størrelsesforskellene ikke diskuteres, men det skal understreges, at netop forskel i størrelse kan have betydning for vurderingen af arronderingsgraden. Det er tidligere nævnt, at Fridericia kun så på antallet af ugedagstjenere, og dermed udelukkede tæt ved liggende brug i hovedgårdens nabosogne fra at indgå i arronderingsgraden, mens blandt andre Carsten Porskrog Rasmussen i sin disputats har anvendt et afstandskriterium ved vurderingen af arronderingen.²⁴ Dette er der så vidt intet forkert i, men man skal være klar over, at når der benyttes et afstandskriterium, vil store godser ofte komme til at se dårligere arronderet ud, når de sammenlignes med små godser. Årsagen er, at godser med et stort fæstetilliggende kan have haft mere end svært ved at samle det hele ved hovedgården, da de allerede i forvejen kan have ejet alt gods her. Store godser bliver ved en fortsat udvidelse derfor nødt til at bevæge sig længere og længere væk fra hovedgården, og dermed vil en større og større del af fæstegodset virke dårligt arronderet.

Tabel 3. Engelsholms erhvervelser 1578-1656

	Gods	Type	Fra
1578	Kronens rettigheder i 6 jord egne gde. i Lime og 1 bol i Limskov	Mageskifte	Kronen
1582	1 gd. i Åst Kronens rettigheder i 1 gd. i Åst, 1 gd. i Lindeballe og Tørrildgård	Mageskifte	Kronen
1582	2 gde. i Smidstrup	Mageskifte	Kronen
1624	3 gde. i Lildfrost 1 ejendomsgd. i Balle 3 gde. i Smidstrup.	Mageskifte	Kirsten Juel
1624	1 gd. i Tørskind 1 gd. i Ravning Stensgård 1 gd. og huse i Kærbølling Herligheden af 1 kirkegd. og skylden af en halv gd. i Limskov	Skøde	Erik Juel
1624	2 gde. i Ravninge	Mageskifte	Otto Skeel
1625	1 gd. i Lindeballe	Skøde	Peder Lange
1626	1 gd. i Mørup	Skøde	Ivar Lykke
1632	1 gd. i Kåberbøl 1 gd. og 1 hus i Bredstenlund 2 gde. i Balle	Mageskifte	Kronen
1635	1 gd. og 1 bol i Bredstenlund 1 gd. i Smidstrup	?	Kronen (Jelling Provsti)
1647	1 gd. og part i 2 gde. i Limskov	Skøde	Laxmand Gyldenstjerne
1648	Part i 1 gd. i Limskov	Skøde	Sophie Friis (Haraldskær)
1649	1 gd. i Lindballe	Skøde	Manderup Abildgaard (Rugballegård)
1652	Gødsbøl	Skøde (skøde)	Gertrud Bille m.fl. af Tirsbæk
1656	Part af 1 gd. i Limskov	Mageskifte	Anne Munk (Haraldskær)
1656	Part af 1 gd. i Limskov.	Skøde	Sophie Munk og Edel Munk (Haraldskær)

Kilder: Viborg landstings skøde- og pantebøger; 1624 nr. 31, 1624 nr. 32, 1624 nr. 155, 1625 nr. 59, 1626 nr. 91, 1647 nr. 173, 1648 nr. 89, 1649 nr. 135, 1652 B nr. 91, 1656 nr. 164 og 1656 nr. 189. Kronens Skøder; 24/12 1578, 26/7 1582, 28/7 1582, 18/6 1632, 13/2 1635.

Et eksempel på det sidst nævnte er netop Engelsholm, hvis interesser i landsbyerne øst for hovedgården ser ud til at kollidere med Fårupgårds, og derfor er landsbyerne i dette område præget af blandede ejerforhold. Fraværet af hovedgårde vest for Engelsholm har omvendt betydet, at godset kunne erhverve stort set alt jordegods mellem hovedgården og den vestlige herredsgrænse, selvom bebyggelserne her ligger mere end syv kilometer væk – det skal dog tilføjes, at måles der fra hovedgårdsmarkerne, er afstanden langt fra så stor. Dette forhold ændrer dog ikke ved, at en opgørelse over godsernes arronderingsgrad kan bygge på andre betragtninger end blot de indensogns ugedagstjenere eller simple afstandsmålinger. Mange forhold kan nemlig påvirke arronderingsforholdene – tidligere er nævnt kongens modstand mod at mageskifte Jelling by, der derved kommer til at ligge som en ikke-arronderet ø i godslandskabet.

Et kriterium for et velarronderet gods kunne være, at det kun må bestå af ét sammenhængende godsområde – altså for at vise hvor godset besad den fulde indflydelse i landsbyerne, uden at skulle tage hensyn til andre ejere. Et sådant krav vil på den anden side indebære, at et gods som Lerbæk kommer til at fremstå som dårligt arronderet. Rugballegård og dens tilliggende lå nemlig så at sige og spærrede for muligheden for at koble Lerbæks kerneområde omkring hovedgården sammen med det gods, Lerbæk ejede ved Haraldskær. Og det på trods af, at afstanden herfra og til selve hovedgården Lerbæk ikke er mere end omkring fem kilometer – Jordegodset ved Haraldskær har dog ikke altid tilhørt Lerbæk, men tilfaldt ejeren Johan Brockehuus i starten af 1600-tallet, da denne havde overtaget en del af Haraldskær, efter at ejerne ikke havde kunnet afdrage et lån.²⁵

Jeg har ovenfor søgt at skitsere to mulige måder, hvorved arronderingsgraden kan anskues. En *afstandsmåling fra hovedgården* og et *nærved hovedgården* princip. Når det gælder afstandskriteriet kan det måles på flere måder, men jeg har valgt at bruge samme kriterier som Carsten Porskrog Rasmussen, nemlig 0-3 km, 3-5 km og 5-15 km – den sidste kategori kunne også blot kaldes over fem kilometer, da ingen hovedgård i Tørrild herred ejede gods i herredet, der lå længere end 15 kilometer væk. Afstandene er målt fra selve hovedgården til landsbyernes og enestegårdenes centrum. Når det gælder kriterierne for nærvedprincippet, så har jeg valgt at inddele det i tre grader. Første grad er alle de bebyggelser, hvor hovedgårdsejeren ejede alt gods, og som i ubrudt form hænger sammen med hovedgårdsejerlavet. Anden grad er de bebyggelser, hvor hovedgårdsejeren kun ejede dele af jordegodset indenfor et ejerlav, men hvor ejerlavet støder op til området af første grad. Tredje grad betegner strøgodsset, der består af bebyggelser helt eller delvist ejet af hovedgårdsejeren, men som ikke støder op til området af første grad.

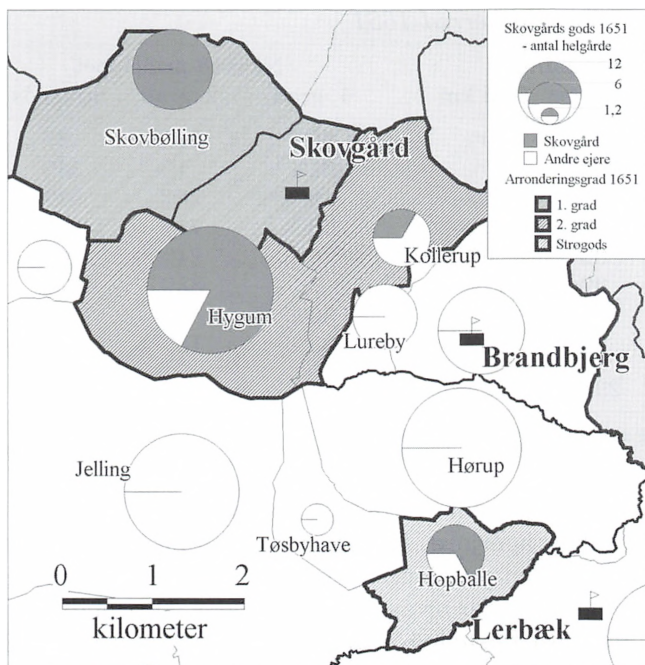

Fig. 4. Eksempel på hvordan arronderingsgraden gennem nærved princippet ser ud ved Skovgård 1651. Kun selve hovedgården og Skovbølling er arronderet af første grad, da ingen andre ejede gods i disse bebyggelser. Hygum og Kollerup er arronderet af anden grad, da andre ejere havde del i disse ejerlav, samtidig med at de støder op til områder arronderet af første grad. Hopballe er derimod strøgods, da ejerlavet ikke støder op til de øvrige arronderede områder.

Som eksempel på nærvedprincippet kan gives godset Skovgård 1651. Kun selve hovedgårdsmarken og Skovbølling ejerlav, hvor Skovgård ejede alt gods, er at betragte som arronderet af første grad. Landsbyerne Kollerup og Hygum er derimod arronderet af anden grad, fordi Skovgård ikke ejede alt gods i byerne, og fordi ejerlavene stadigvæk støder op til området arronderet af første grad – og det selvom både Hygum og Kollerup ligger nærmere Skovgård end Skovbølling. Endelig er der Hopballe, hvor Skovgård også ejede dele af jordegodset, men denne landsby ligger ikke i tilknytning til området arronderet af første grad og er derfor betragtet som strøgods. Alt gods arronderet i første og anden grad kan imidlertid betragtes som værende arronderet.

Tabel 4 giver en oversigt over de enkelte godsets arrondering i Tørrild herred 1651. Slående er, at uanset hvilken metode der anvendes til at måle arronderingsgraden, så bliver det samlede resultat stort set det samme. Omtrent halvdelen af godernes fæstegods er på dette tidspunkt meget velarronderet, 30% er arronderet, mens kun én femtedel kan betragtes som strøgods. Dette forhold dækker imidlertid over nogle betydelige forskelle mellem de to metoder, når det gælder de enkelte godser. For eksempel ligger 40% af fæstegodset til det store Engelsholm mere end fem kilometer fra hovedgården, men det

Tabel 4. Arronderingsgraden i Tørrild herred 1651

	Afstandsmåling			Nærved-princippet		
	0-3 km	3-5 km	5-15 km	1. grad	2. grad	Strøgods
Engelsholm	22%	38%	40%	66%	31%	3%
Lerbæk	62%	38%	0%	61%	1%	38%
Fårupgård	20%	46%	34%	19%	26%	54%
Skovgård	89%	11%	0%	29%	71%	0%
Brandbjerg	100%	0%	0%	76%	24%	0%
Refstrup	83%	0%	17%	0%	83%	17%
Rugballegård	91%	0%	9%	36%	56%	9%
Haraldskær	73%	0%	27%	33%	13%	53%
Hele herredet	49%	29%	22%	49%	32%	19%

Kilder: Præsteindberetning 1651 og minorerede sognekort fra ca. 1820.

skyldes blandt andet netop størrelsen og det forhold, at godset ejede jordegods i et område med en relativt dårlig agerjord, hvilket fører til større afstande mellem bebyggelserne. Ses der i stedet på nærvedprincippet, er det imidlertid kun 3% af fæstegodset til Engelsholm, der er egentligt strøgods. Omvendt forholder det sig med Lerbæk, hvor alt fæstegodset ligger inden for fem kilometer fra hovedgården. Men ses der i stedet på nærvedprincippet, gør tilstedeværelsen af Rugballegård, at små 40% af fæstegodset er afskåret fra området arronderet af første grad, og det er derfor at betragte som strøgods ved anvendelsen af denne metode.

Kortet på figur 5 viser samme forhold som figur 3, men for året 1664. Der er sket små ændringer i godsstrukturene, men der er ikke nævneværdige forskelle i forhold til situationen 1651. Springer vi i stedet frem til situationen 1686, kan der imidlertid konstateres forandringer siden 1651, hvilket ses af kortet på figur 6. Tydeligt er det, at langt flere bebyggelser i 1686 er arronderet af første grad, hvis metoden om nærvedprincippet anvendes. Det skyldes især tre forhold. For det første har Refstrup skiftet eller købt sig til alt jordegods i flere af de nærmeste bebyggelser. Dernæst har Fårupgårds ejer Konrad v. d. Brincken også overtaget Haraldskær, hvilket betyder, at det gods, der i forvejen hørte til Fårup, nu kan tælles som hørende til Haraldskær og dermed virke mere arronderet. Endelig gør stort set samme forhold sig gældende ved Rugballegård, hvis ejer Landsdommer Nicolaus Nissen også havde overtaget Lerbæk. Dermed kommer det gods Lerbæk allerede tidligt i 1600-tallet overtog i området omkring Haraldskær til at fremstå som arronderet af første grad, når der tages hensyn til det samlede gods-kompleks. I skemaform kommer arronderingen til at se ud som følger:

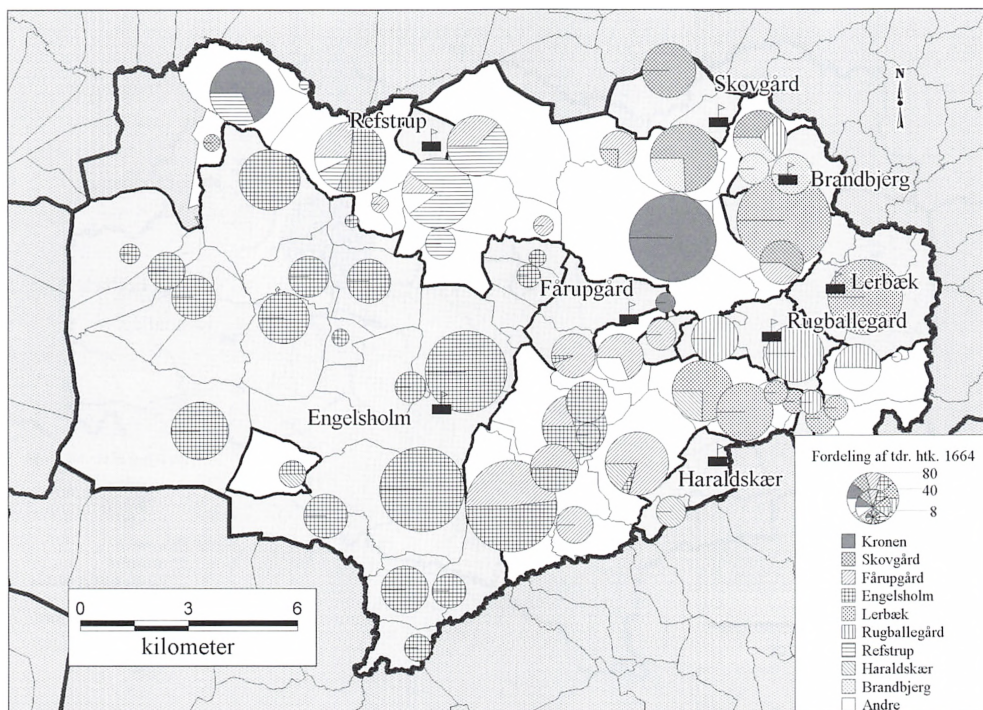

Fig. 5. Godsstrukturen i Tørrild herred 1664 fordelt efter hartkornet. Der er vist både de enkelte godsers andel af bebyggelserne og med grå tone områder arronderet af første grad. Det ser ikke ud til, at der godsstrukturelt er sket de store forandringer mellem 1651 og 1664 – dog har Engelsholm yderligere arronderet sit gods.

Tabel 5. Arronderingsgraden i Tørrild herred 1686

	Afstandsmåling			Nærved-princippet		
	0-3 km	3-5 km	5-15 km	1. grad	2. grad	Strøgods
Engelsholm	27%	34%	39%	76%	24%	0%
Lerbæk	99%	1%	0%	88%	12%	0%
Fårupgård	46%	37%	17%	60%	18%	22%
Skovgård	79%	21%	0%	33%	46%	21%
Brandbjerg	100%	0%	0%	58%	29%	13%
Refstrup	94%	1%	5%	87%	7%	5%
Hele herredet	61%	21%	18%	74%	20%	5%

Kilder: Modelbøgerne 1686 og minorerede sognekort.

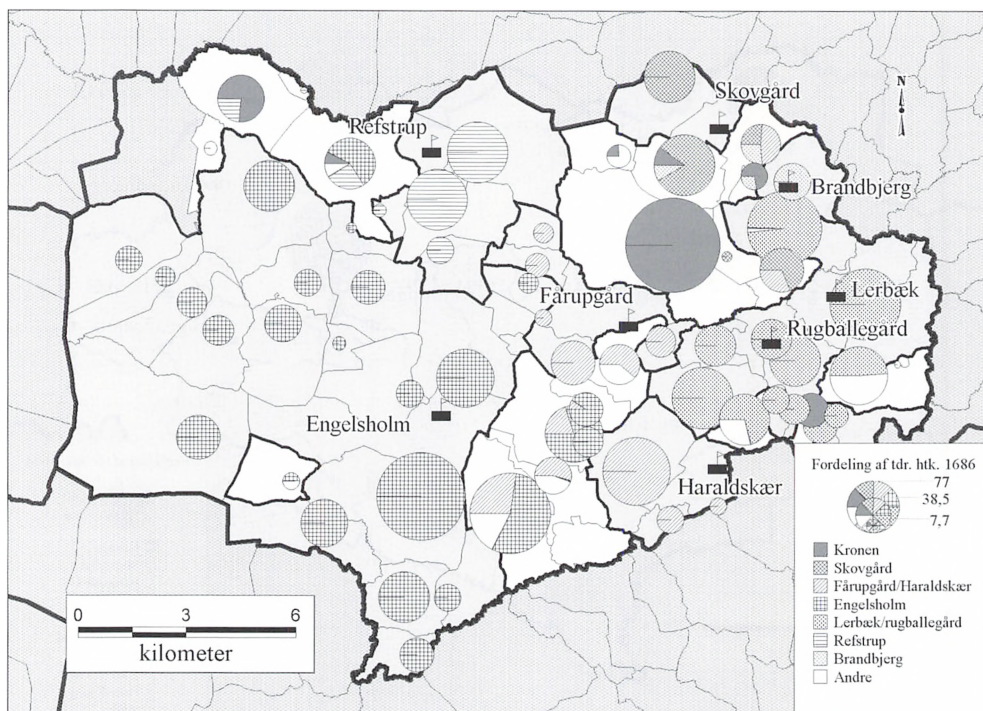

Fig. 6. Godsstrukturen i Tørrild herred 1686 fordelt efter hartkornet. Der er vist både de enkelte godssers andel af bebyggelserne og med grå tone områder arronderet af første grad. Mellem 1664 og 1686 har flere godser yderligere arronderet deres gods, hvilket især er tydeligt ved Refstrup. Store dele af den øvrige arrondering skyldes især, at Fårupgård og Haraldskær har fået samme ejer, hvilket også er tilfældet med Lerbæk og Rugballegård. Der er imidlertid ingen tvivl om, at der er sket en øget arrondering i Tørrild herred mellem 1651 og 1686.

Sammenlignes arronderingssituationen 1651 med 1686 er det tydeligt, at godserne i Tørrild herred er blevet endnu bedre arronderet i den mellemliggende periode – uanset hvilken arronderingsmetode der anvendes. Mest udpræget er det, når nærvedprincippet tages i betragtning, da kun 5% af godsernes jordegods efter denne metode kan karakteriseres som decideret strøgods. Skal der drages en sammenligning med de arronderingstal Carsten Porskrog Rasmussen finder frem til for de forskellige områder i Slesvig, så svarer arronderingsgraden i form af afstandsmåling egentlig godt til den gennemsnitlige arronderingsfordeling for hele Slesvig 1737.²⁶ Den var i Tørrild herred

langt fra så god som de sydøstlige egne af Slesvig, hvor 75 eller 93% af fæstegodset i 1737 lå inden for tre kilometer, alt efter om der måles fra hovedgården eller hoved- eller avlsgården. Men arronderingen i Tørrild herred 1686 var bedre end i den nordøstlige del af Slesvig, hvor kun 45% af fæstegodset lå inden for de tre kilometer. Sammenligningen med Slesvig er medtaget for at få et fingerpeg om, hvilket godssystem der var tale om i Tørrild herred, hvis der tages udgangspunkt i Carsten Porskrog Rasmussens model. Noget tyder altså på, at der i Tørrild herred i slutningen af 1600-tallet hverken var tale om et rent hovedgårdssystem eller et rentegodssystem, men også at det ser ud til, at der gennem arronderingen har været mulighed for øget hovedgårdsdrift.

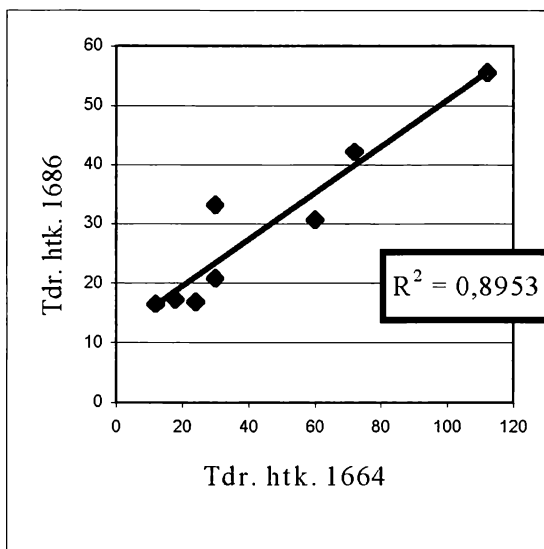
Hovedgårde og fæstegods

Som tidligere nævnt kan arronderingsgraden have betydning for, om et gods udviklede sig i retning af et hovedgårds- eller rentegodssystem. Jeg har i det ovenstående tilmed peget på, at der i Tørrild herred i sidste halvdel af 1600-tallet netop skete en tydelig arrondering af herredets godser. Denne udvikling viser imidlertid kun, at det var muligt for godserne at bevæge sig i retning af hovedgårdsdrift, men ikke at de nødvendigvis gjorde det. For at få et mere detaljeret billede af godssystemerne har jeg derfor undersøgt forholdet mellem hovedgårde og fæstegods nærmere. Jeg skal understrege, at mens Carsten Porskrog Rasmussen i sin kategorisering fokuserer på godsernes indtægter, så vil de fysiske strukturer stå i centrum i det følgende. Årsagen er, at det her anvendte materiale ikke er regnskaber men hovedsagelig matriklerne – altså fiskalt materiale, og en fuldstændig indpasning i den teoretiske model er derfor ikke mulig.

Mens præsteindberetningerne fra 1651 giver en glimrende oversigt over jordegodset i Tørrild herred, siger de desværre intet om selve hovedgårdene. Først i 1664-matriklen angives hovedgårdenes størrelse målt i tønder hartkorn – ideelt skulle deres størrelse fastlægges på samme måde som ved søskendeskitter. Disse opgivers anvendelighed kan derfor diskuteres, og ved nogle af dem står da også anført, at de stammer fra godsernes egne jordebøger, mens andre stammer fra en taksering uden nærmere specifikation. Flere af hovedgårdenes hartkorn er tilmed inklusiv oldensvin, mens andres er med avlsgårde. Hovedgårdenes hartkorn 1664 synes altså i højere grad end fæstebrugenes hartkorn at bygge på skøn. At der muligvis også er tale om fiskal inerti fremgår af, at både Lerbæk, Skovgård og Fårupgård i 1664 står opført med nøjagtigt samme hartkorn, som de havde i 1638.²⁷

Sammenholdes hartkornet 1664 for hovedgårdene i Tørrild herred med hartkornet i 1686, viser der sig imidlertid en overraskende korrelation med en statistisk forklaringsgrad på næsten 90% – hvilket altså er den andel af variatio-

Fig. 7. Den statistiske forklaringsgrad – også kaldet r^2 – mellem hovedgårdenes hartkorn 1664 og 1686 er på hele 89%, hvilket er overraskende når fastsættelsen af hartkornet 1664 tages i betragtning. Den høje statistiske forklaringsgrad kan imidlertid skyldes den meget lille mængde data.

nerne i hovedgårdenes hartkorn 1686, der kan forklares med variationerne i hartkornet 1664. Denne korrelation kan selvfølgelig skyldes materialets begrænsede omfang og skal derfor tages med store forbehold. Men egentlig er det kun Fårupgård, der falder udenfor mønsteret med et hartkorn på 30 tønder i 1664 og hele 33 tønder i 1686 – kun Rugballegård og Fårupgård viser nemlig en stigning i hartkornet mellem 1664 og 1686. Til yderligere at styrke et argument for, at hovedgårdenes hartkorn i 1664 kan anvendes til at sige noget om godsstrukturen, følger imidlertid, at en tilsvarende statistisk forklaringsgrad mellem landsbyernes og enestegårdenes hartkorn i samme område 1664 og 1686 »kun« er på 87%. Det er altså lidt ringere end for hovedgårdene, men der er dog stadig tale om en signifikant samvariation.

Når det gælder en opgørelse over forholdet mellem hovedgård og fæstegods, kan det gøres på flere måder. I det følgende har jeg valgt at bruge forholdstal som udgangspunkt for undersøgelserne. Det skal imidlertid understreges, at der kun tages hensyn til fæstehartkornet i Tørrild herred, mens det eventuelle hartkorn uden for herredet ikke medtages. Forholdet mellem hovedgårdenes og fæstegodsets hartkorn 1664 ses i tabel 6.

Der er stor forskel på, hvilken godsstruktur de enkelte godserne ser ud til at have haft i 1664. De spænder fra Fårupgård og Rugballegård, der minder mindst om det i teorien opslåede hovedgårdssystem, til Brandbjerg og Lerbæk, som ser ud til at minde mest om det. Især Lerbæk overrasker noget, da den

Table 6. Hovedgårdenes og fæstegodsets hartkorn i Tørrild herred 1664

	Hovedgd.	Fæstegods	Forhold
Engelsholm	112 tdr.	527 tdr.	1 : 5
Lerbæk	72 tdr.	223 tdr.	1 : 3
Fårupgård	30 tdr.	207 tdr.	1 : 7
Skovgård	18 tdr.	87 tdr.	1 : 5
Brandbjerg	24 tdr.	49 tdr.	1 : 2
Refstrup	30 tdr.	91 tdr.	1 : 3
Rugballegård	12 tdr.	89 tdr.	1 : 7½
Haraldskær	60 tdr.	19 tdr.	1 : ⅓
Hele herredet	358 tdr.	1292 tdr.	1 : 4

Kilde: Matriklen 1664.

som tidligere nævnt havde erhvervet en del gods ved Haraldskær. Det var sket ved indførsel i forbindelse med långivning og altså ikke et direkte opkøb som led i en bevidst strategi. Helt i særklasse er Haraldskær, der imidlertid netop var præget af total opløsning, og derfor ikke kan benyttes til en konklusion om, at der i Tørrild herred fandtes et markant hovedgårdssystem. Normen var en fordeling på 1:4 mellem hovedgårdsjorden og fæstegodset, men med statistiske grupperinger på hver side af dette skel. Generelt opfordrer oplysningerne fra 1664-matriklen imidlertid ikke til den største nøjagtighed, fordi især sammensætningen af hovedgårdenes hartkorn er svært gennemskuelig. Bedre forhold er det sig med oplysningerne fra forarbejderne til 1688-matriklen, da hartkornet her er beregnet ud fra ens kriterier.

Umiddelbart virker det relativt enkelt at opstille en tabel over hartkornets fordeling i 1686 svarende til den, der er gældende for 1664. Men for 1688-matriklens vedkommende er der imidlertid den forskel, at det ved matriklens udarbejdelse blev understreget, at gods, der siden 1660 var lagt under hovedgårdene, skulle opregnes for sig selv og altså ikke under hovedgårdene.²⁸ Derfor skal der i visse tilfælde lægges en del hartkorn til de tal, der står ud for hovedgårdene i selve matriklen eller dens forarbejde, hvis det reelle hartkorn for hovedgårdene skal opregnes. Yderligere er der ved forarbejderne til 1688-matriklen den fordel, at jeg har indhentet oplysninger om hovedgårdenes samlede fæstegods, også det der ligger uden for Tørrild herred, og derfor har jeg i det efterfølgende medtaget det hartkorn, der ligger i umiddelbar nærhed af Tørrild herred – det vil stort set sige nabosognene i de tilstødende herreder.

Som helhed er forholdet mellem hovedgårdenes og fæstegodsets hartkorn i Tørrild herred 1686 1:4 eller 1:3½ alt efter, om det under hovedgårdene inddragede gods tælles med. En åbenlys inddragelse af bøndergods ses ved Ler-

Tabel 7. Hovedgårdenes og fæstegodsets hartkorn i Tørrild herred 1686

	A	B	C	D	E	F
Engelsholm	56 tdr.	–	389 tdr.	1 : 7	32 tdr.	1 : 7½
Lerbæk	59 tdr.	21 tdr.	220 tdr.	1 : 3	5 tdr.	1 : 3
Fårupgård	64 tdr.	3 tdr.	149 tdr.	1 : 2	40 tdr.	1 : 3
Skovgård	17 tdr.	–	72 tdr.	1 : 4	24 tdr.	1 : 5½
Brandbjerg	17 tdr.	14 tdr.	10 tdr.	1 : ⅓	17 tdr.	1 : 1
Refstrup	21 tdr.	–	96 tdr.	1 : 4½	44 tdr.	1 : 7
Hele herredet	234 tdr.	38 tdr.	936 tdr.	1 : 3½	162 tdr.	1 : 4

Noter: Lerbæk og Rugballegård samt Fårupgård og Haraldskær er slået sammen.

Kilde: Modelbøgerne 1686.

A: Hovedgårdenes hartkorn 1686.

B: Inddraget gods under hovedgårdene 1686.

C: Fæstegodsets hartkorn 1686 for Tørrild herred.

D: Forholdet mellem hovedgård og fæstegods i Tørrild herred.

E: Fæstegods uden for Tørrild herred i nærhed af hovedgårdene.

F: Samlet forhold mellem hovedgårde og deres fæstegods.

bæk, hvor Hover by i 1664 bestod af otte gårde, én halvgård og seks gadehuse, mens den i 1686 bestod af seks gårde, seks huse og så to gårde hvorved det er noteret, at de er taget fra Hover by og lagt under Lerbæk, hvilket var sket 1676.²⁹

Når hele herredet inddrages, er der imellem de to matrikler 1664 og 1688 yderligere sket det, at den tidligere hovedgård Kjeldkær, der tidligere lå under Fårupgård, i 1674 igen var blevet anerkendt som adelig hovedgård, fordi den tidligere havde fungeret som en sådan.³⁰ Derfor er hovedgårdenes samlede andel af hartkornet i herredet også steget med Kjeldkærs over 11 tønder, men den er holdt uden for den ovenstående opgørelse, fordi den – ved intet fæstegods at besidde – skiller sig ud fra de øvrige. Den mistede da også sin status som skattefri, da den ikke kunne opfylde kravene i forordningen af 1682 om at have mindst 200 tønder hartkorn bøndergods inden for en afstand af to mil. Som en bemærkning kan tilføjes, at gården i 1731 blev solgt til Gerhard de Lichtenberg, og den kom derfor til at indgå som skattefri hovedgård i dennes store godskompleks med centrum i Engelsholm.

Situationen 1686 viser imidlertid også, at der var stor forskel på forholdet mellem hovedgård og fæstegods på de enkelte godser. Det store Engelsholm gods har for eksempel bevæget sig mere mod rentegods ved at gå fra et forhold mellem hovedgård og fæstegods på 1:5 i 1664 til 1:7 i 1686. Det skyldes hoved-

sageligt, at mens hovedgården i 1664 var vurderet til over 100 tønder hartkorn, så blev den i 1686 kun vurderet til godt 56 tønder hartkorn, og den mistede dermed samtidig sin status som den største hovedgård i herredet. I den anden ende af spektret finder vi Brandbjerg, der selv med tre gårde med samlet fem brugere og næsten 17 tønder hartkorn i Bjerlev i Hvejsel sogn omkring fem kilometer væk, kun nåede op på et forhold mellem hovedgårdsjord og fæstegods på 1:1, hvilket kraftigt tyder på, at der var tale om et decideret hovedgårdssystem.

Det er imidlertid ikke sikkert, at det var meningen, at Brandbjerg skulle udvikle sig i denne retning. Dels prøvede ejeren jo, som tidligere nævnt, at mageskifte sig til godset i Jelling by, som i 1686 foruden det gejstlige gods bestod af 76 tønder hartkorn, dels blev landsbyen Brandbjerg muligvis blot inddraget under hovedgården, fordi den var øde. I 1651 havde landsbyen Brandbjerg bestået af seks gårde og ét bol, der alle lå til hovedgården af samme navn. Det gjorde de også i 1664-matriklen, men da var bolet forsvundet og ikke mindre end fire ud af de seks gårde med til sammen 18 tønder hartkorn var øde. Spørgsmålet, som ikke kan besvares her, er så, om Brandbjergs ejer var tvunget til at inddrage den øde landsby under hovedgården for at få jorden i brug, eller om han netop så en mulighed for at gøre det. Her skal det blot konstateres, at ødegårdsproblematikken kan have haft indflydelse på godsstrukturernes udvikling, og den skal derfor behandles nærmere i det følgende.

Ødegårde

I præsteindberetningen fra 1651 er kun nævnt ét eneste ødebrug, nemlig halvdelen af Kronens gård i Smidstrup. Dette fortæller om to forhold, dels at der praktisk talt intet ødegods var 1651, dels at gårde med flere brugere var et kendt fænomen. Smidstrup bestod ifølge præsteindberetningen 1651 af seks gårde med 12 brugere. Men især forholdene omkring ødegårdene skulle der blive lavet drastisk om på i de følgende år.

Under svenskekrigene 1657 til 1660 blev den del af Danmark, hvor Tørrild herred ligger, ramt af flere katastrofer, der fik betydning for andelen af ødegods. Årsagerne var både direkte krigsførelse og de forskellige hæres efterfølgende hærgen, men først og fremmest døde store dele af befolkningen af forskellige sygdomme – især tyfus.³¹ Aksel Lassen beskriver i bogen *Skæbneåret 1659* blandt andet den voldsomme befolkningsnedgang, som død og menneskers flugt forårsagede i den midterste del af Jylland – også i Tørrild herred. Aksel Lassen er fuldt bevidst om, at ikke alle områder inden for et herred eller for den sags skyld inden for et sogn blev lige hårdt ramt af ødelæggelser. For overblikkets skyld giver han ud fra oplysningerne i matriklen 1662 derfor en oversigt over de enkelte sognes øde steder. Denne oversigt har jeg i den føl-

Tabel 8. Ødegods i Tørrild herred 1662-1686

	1662			Htk.	1664			Htk.	1686		
	Steder	Øde	% Øde		Øde htk.	Delvis øde	% Øde		Øde htk.	Delvis øde	% Øde
Hover	22	10	45	123	–	–	0	106	–	–	0
Jelling	58	25	43	277	42	–	15	229	35	–	15
Kollerup	32	31	97	99	27	7	31	81	18	–	22
Nørup	69	39	57	224	112	6	51	174	14	12	11
Randbøl	35	24	69	67	21	–	31	45	19	7	50
Gadbjerg	46	40	87	168	61	–	36	128	16	–	13
Lindeballe	23	20	81	125	60	–	48	92	10	–	11
Bredsten	63	47	74	279	64	–	23	231	9	–	4
Skibet	28	7	25	119	15	–	13	122	–	–	0
Tørrild	376	243	65	1481	402	13	28	1208	121	19	11

Note: Hartkornet for delvis øde brug er medregnet med halvdelen, da der oftest er tale om flerbrugergårde, hvor den ene del står øde.

Kilder: Aksel Lassen 1958 s. 60, Matrikel 1664 og Modelbøger 1686.

gende tabel sat overfor oplysninger om hartkornet fra matriklen 1664 og modelbøgerne 1686.

Ved en sammenligning af kolonnerne er forskellen mellem de af Aksel Lassen opstillede tal og de tal, jeg har hentet fra 1664-matriklen, slående. Mens Aksel Lassen fandt en samlet ødeprocent på 65 i 1662, har jeg kun fundet 28% i 1664. For eksempel har Lassen i Hover sogn fundet 10 øde steder ud af en samlet mængde på 22, mens jeg ikke har fundet et eneste i 1664. Én af årsagerne til de forskellige opgørelser mellem 1662 og 1664 kan skyldes, at Aksel Lassen regner i steder, mens jeg har anvendt hartkornsvurderingen. Et brug med et mindre jordtilliggende vil derfor tælle mere i tallene fra 1662 end i tallene fra 1664, da disse indeholder en vurdering af brugen størrelse. Vigtigere er imidlertid nok, at Aksel Lassen har regnet de steder, der i matriklen omtales som nyligt besatte, med i opgørelsen over øde steder for dermed at komme så tæt som muligt på situationen 1659.³² Hvis tallene 1662 derfor dækker over ødeprocenten omkring 1659, viser tallene fra 1664 altså, hvor hurtigt der er sket genbesættelse af ødebrugene – hvis oplysningerne i matriklen 1664 ellers står for troende. Ses der bort fra Hover sogn, lå ødegodsprocenten i sognene 1664 mellem 10 og 50%. Dette billede kan følges frem til situationen 1686, hvor der i tre sogne stort set ikke fandtes noget ødegods, mens der i fire sogne var mellem 11 og 15% ødegods og så endelig Kollerup og Randbøl, hvor

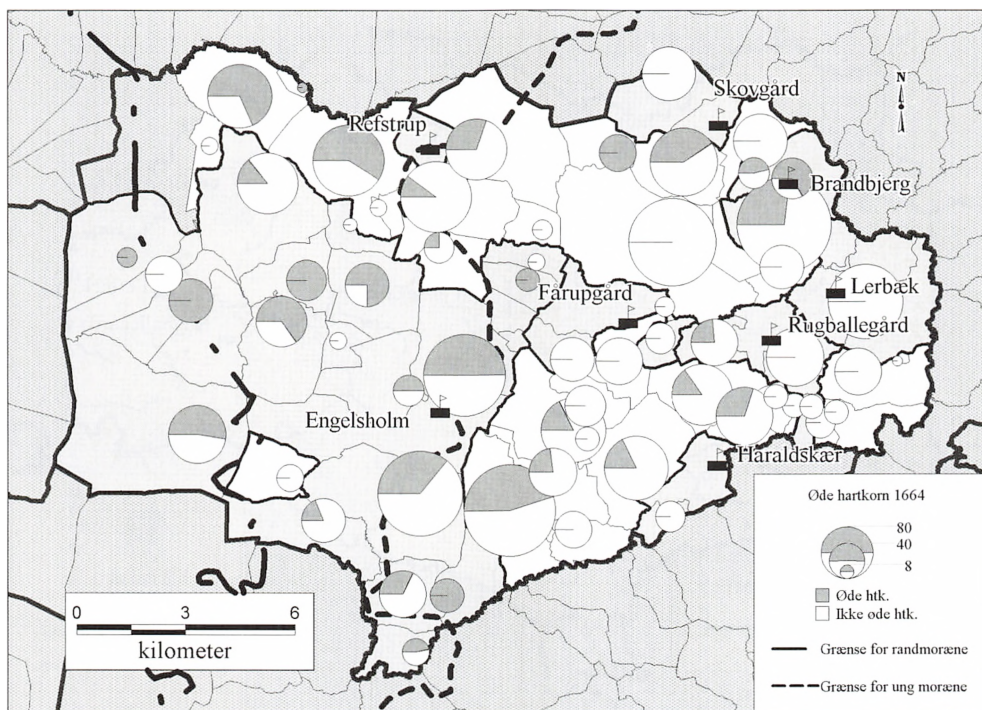

Fig. 8. Ødegodsets udbredelse 1664 fordelt efter hartkorn. På kortet er også markeret den omtrentlige grænse mellem den helt unge lermoræne mod øst og den mere terrænmæssige urolige og sandede randmoræne – en grænse der stort set deler herredet på midten. Den omtrentlige grænse mellem randmorænen og den flade, meget sandprægede hedeslette mod vest er også markeret.

der var henholdsvis 22 og 50% ødegods. Randbøl sogn er tidligere indgående behandlet i en artikel af Niels Jørgen Poulsen i *Bol og by*, og sognet adskiller sig fra de andre ved, at bebyggelsestallet efter genbesættelse af brugene stabiliserede sig på et lavere niveau end før svenskekrigene.³³

Ødegodsproblematikken var således en faktor som godsejerne i Tørrild herred har været nødt til at se i øjnene, og selv i slutningen af 1600-tallet var den stadigvæk aktuel. På kortene i figur 8 og 9 er ødegodsets fordeling i Tørrild herred henholdsvis 1664 og 1684 vist sammen med godscomplexerne. På kortene er ligeledes markeret overgangene mellem den unge lerprægede moræneflade helt mod øst, randmorænen præget af et sandet, uroligt terræn i herredets centrale del, og hedesletten helt ude mod vest. Det er tydeligt, at ikke

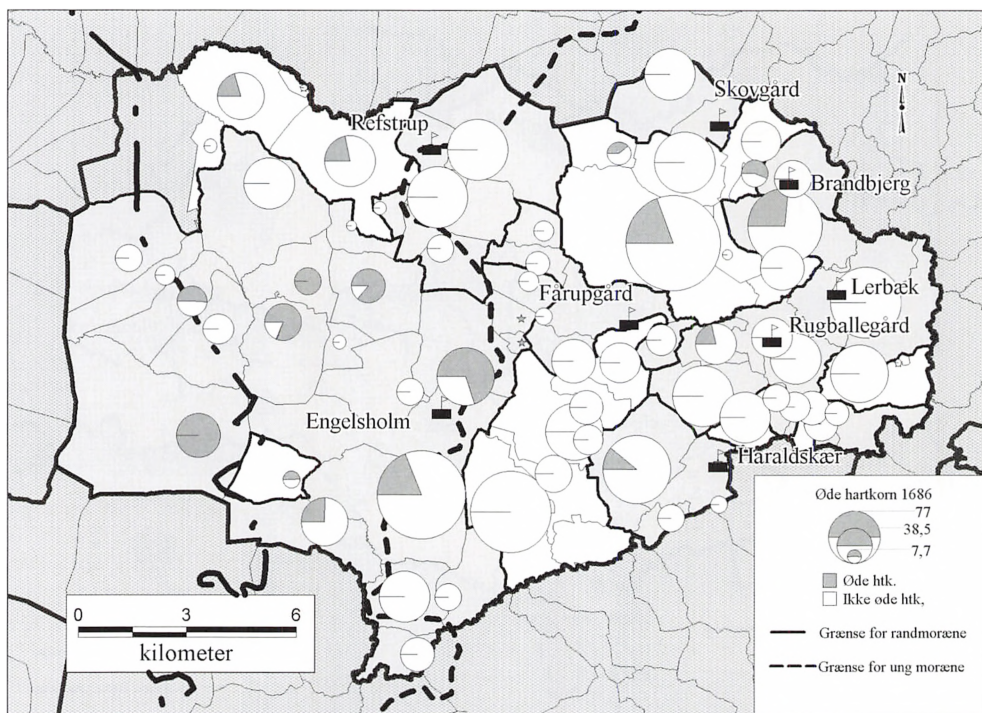

Fig. 9. Ødegodsets udbredelse 1686 fordelt efter hartkorn. På kortet er vist samme grænser som på figur 8. Det er tydeligt, at ødegodset 1686 var på retur, og hårdt ramt var stadig kun en del af Lerbæks gods, Kronens gods i Jelling og ikke mindst Engelsholm, der var det hårdest ramte gods.

alle områder eller alle godser har været lige hårdt ramt af ødegods, og jeg har derfor i tabel 9 opstillet de enkelte godser for at se, hvorvidt de var ramt af ødegods – Kronens gods er medtaget som sammenligningsgrundlag.

Ikke overraskende viser tabel 9, at der er forskel på, i hvilken grad de enkelte godser bestod af ødegods – ikke mindst fordi de ejede jord i forskellige egne af herredet. Tabellen viser imidlertid også, at langt de fleste godser fik reduceret andelen af ødegods mellem 1664 og 1686. Eneste gods, der falder uden for, er Brandbjerg, hvis andel af ødegods faktisk steg mellem udarbejdelsen af de to matrikler. Det skyldes imidlertid, at de to gårde i landsbyen Brandbjerg, der ikke var øde 1664 sammen med resten af landsbyen, blev lagt under hovedgården – derfor er Brandbjerg på figur 9 heller ikke markeret som øde. En forsigtig slutning kan være, at da ingen af de andre godser i nærheden af

Tabel 9. Ødegods i Tørrild herred 1664-1686 fordelt på godser

	1664			1686		
	Htk	Øde htk	% øde	Htk	Øde htk	% øde
Kronen	103	28	27	118	26	22
Engelsholm	522	213(6)	41	389	76(19)	22
Lerbæk	223	40	18	258	17	7
Fårupgård	207	71	34	152	4	3
Skovgård	87	3(7)	7	72	–	0
Brandbjerg	49	24	49	23	14	61
Refstrup	91	13	14	96	4	4
Rugballegård	89	5	6	–	–	–
Haraldskær	19	–	0	–	–	–
Tørrilds godser	1292	369(13)	29	990	125(19)	16

Noter: Tal i parentes er hartkornet for delvis øde brug.

Lerbæk og Rugballegård samt Fårupgård og Haraldskær er regnet under ét 1686.

Kilder: Matrikel 1664, Modelbøger 1686.

Brandbjerg ser ud til at have haft uoverkommelige problemer med efter en år-række at få genbesat øde gods, så var inddragelsen af Brandbjerg under hovedgården et bevidst valg i bestræbelserne på at udvide hovedgårdsmarken og dermed gå yderligere i retning af et hovedgårdssystem.

Ud over Brandbjerg ser kun Kronen og Engelsholm i 1686 ud til endnu ikke at have overvundet ødegårdskrisen. Årsagen til, at Kronen enten i form af gods under Koldinghus eller som ryttergods ikke havde fået bugt med ødegårdene, kan være, at Kronen har hjulpet de private godser gennem krisen ved at lade dem få genbesat deres brug først. Det er om ikke andet kendt, at kongen i 1660'erne ligefrem tog ødegods til sig i Haderslev Amt.³⁴

Engelsholm har uden tvivl været hårdt ramt efter svenskekrigene, og så sent som 1686 var næsten én fjerdedel af fæstegodset i Tørrild herred stadig øde. Dette kan hænge sammen med, at store dele af fæstegodset lå i et landskab præget af randmorænen fra sidste istid. Jorden er her en del mere sandholdig end på den unge moræne øst herfor, men er dog ikke så ringe som på hedesletten længst mod vest. Med til at støtte argumentet for, at jordens beskaffenhed kan have været med til at forsinke besættelsen af ødegårde, er det forhold, at godset ikke ser ud til at have haft problemer med at finde brugere til de fæstegårde, der lå på den unge moræne umiddelbart øst for hovedgården. At der i selve Engelsholms godskerne vedblev at være en del ødegods, kan imidlertid have haft betydning for godssystemet. Et scenario kan være, at manglen på hoverigørende fæstebønder bremsede en eventuel udvidelse af

hovedgårdsmarken, men dette er et forhold, der er svært at afgøre ud fra det her benyttede materiale. Omvendt står Engelsholms udsæd i 1664-matriklen til 80 tønner rug, 28 tønner byg og 8 tønner havre, hvilket svarer til et hartkorn på 38 tønner, hvis Arent Berntsens omregningsformler fra 1650'erne benyttes.³⁵ Hertil skal lægges omkring 4 tønner for eng, hvilket svarer til et samlet hartkorn på 42 tønner, der dermed ligger langt under de i matriklen anførte 112 tønner, som imidlertid kan indeholde alt fra oldenskov til Kronens tiende. Men tallet ligger til gengæld meget nær det hartkorn på $45\frac{1}{2}$ tønne, som selve hovedgården havde ifølge modelbogen fra 1686, selvom de to hartkornsopgørelser egentlig ikke kan sammenlignes. Resten af hartkornet op til de små 56 tønner, der står i matriklen, stammer især fra præstegården i Nørup, der var inddraget under hovedgården. Noget kan altså tyde på, at der ikke skete en indskrænkning af hovedgårdsmarken mellem 1664 og 1686. På den anden side er baggrunden for hartkornet 1686 et areal på 340 tønner land, men med et ifølge modelbøgerne overordnet dyrkningssystem, hvor tægterne blev brugt i tre til fire år med byg eller boghvede, rug og havre, hvorefter den hvilede i 11 til 12 år. Dette må siges at være en temmelig ekstensiv udnyttelse, og den står i nogen grad i modsætning til de omliggende landsbyer, der gennemgående havde en hviletid, der lå væsentligt under Engelsholms. Uden at det her kan bevises, vil jeg dog pege på, at dette ekstensive dyrkningssystem kan være forårsaget af de mange ødebrug og dermed mangel på hovgørende bønder. Under alle omstændigheder kan det ikke udelukkes, at ødegodsproblemet har forhindret Engelsholm i at udvikle driften i retning af hovedgårdsdrift, selvom det ikke kan bevises, at denne produktionsform i det hele taget har været et mål.

Ejerskifter er muligvis en mere konkret konsekvens af de økonomiske problemer, ødegårdskrisen førte med sig. Det er om ikke andet tydeligt, at en lang række godser i Tørrild herred skiftede ejere efter 1664. Frem til dette tidspunkt var hovedparten af godserne på den ene eller anden måde gået i arv ned gennem generationer, men det ændrede sig efter svenskekrigene og borgerliges mulighed for at besidde jordegods efter 1660. Allerede kort før matriklen 1664 blev udarbejdet, var Refstrup blevet overladt til oberstløjtnant Diderik Kruse, som var en af den tidligere ejer Magdalene Kruses kreditorer. Fårupgård blev i 1666 ved indførsel afhændet af Henrik Thott til en stiftsskriver, der allerede i 1672 solgte den til Konrad v. d. Brincken.³⁶ Denne ejede også godset i 1686, men havde inden da i 1677 også købt Haraldskær af Anne Munk. Brandbjerg blev 1667 skødet til ægtemanden til den ene af søstre Rodsteen, der havde arvet den fra deres far Palle Rodsteen, og i 1680 solgt videre til Jens Lauridsen Risom. Rugballegård blev mellem 1668 og 1683 afhændet af arvingerne efter Helvig Arenfeldt, der havde besiddet den 1664, til landsdommer

Nicolaus Nissen, der i 1672 også havde overtaget Lerbæk fra Erik Brockenhuus på grund af dennes gæld. De to eneste godser i herredet, som i 1686 stadigvæk var ved samme familie som i 1651, var Engelsholm, der ejedes af Preben Brahe, og Skovgård, der siden 1674 havde været en del af Ditlev Rantzaus grevskab Løvenholm.

Der skete med andre ord store udskiftninger blandt ejerne til godserne i Tørrild herred mellem 1660 og 1686, hvilket kan have haft betydning for den yderligere godskoncentration, der skete i samme periode. Det er imidlertid svært at sige, om de nye ejere fulgte en mere målrettet strategi for deres godser end de tidligere. Ikke mindst fordi det skete i en periode, hvor blandt andet loven af 1682 om komplette hovedgårde og forbudet mod at nedlægge bøndergårde kan have været med til at stabilisere godsstrukturerne.

Afslutning

Jeg har i det ovenstående vist, at de lokale godsejere var dominerende i Tørrild herred i slutningen af 1600-tallet. Tilmed har de søgt at arrondere deres godser ud over det punkt, de allerede havde nået i 1651. Dette skete gennem en omfordeling af godset mellem de enkelte ejere, men også gennem opkøb af hele godskomplekser, som det skete med Haraldskær og Lerbæk. Dette førte også til, at forholdet mellem hovedgårdsjord og fæstegodset i periodens slutning kom til at ligge nærmere et hovedgårdsystem end ved starten. Det er imidlertid umuligt at afgøre, hvilken indtægtsmæssig betydning hovedgårdsjorden havde i forhold til fæstegodset ud fra det anvendte materiale, men det er næppe forkert at hævde, at i hvert faldt ét gods, nemlig Brandbjerg, var et udpræget hovedgårdssystem. Godserne Fårupgård og Lerbæk nærmede sig også dette system, men ikke i sin rene form. Omvendt må det konkluderes, at herredet generelt var præget af fæstegods tilhørende et af de lokale godser, og der derfor stort set intet rentegods fandtes i herredet. De fleste godser i herredet kan således placeres i kategorien af tostrengede systemer, hvor både hovedgårdsdriften og indtægterne fra fæstegårdene havde betydning for godsets samlede økonomi. Jeg vil imidlertid hævde, at godserne generelt lå meget tættere ved hovedgårdssystemet end ved rentegodssystemet.

Ødegårdskrisen efter svenskekrigene kan have været med til at påvirke godsstrukturerne, men fuldstændigt rystede blev de dog ikke, selvom det er svært at komme med en håndfast konklusion om dette emne.

Som afslutning skal tilføjes, at Tørrild herred på mange måder ikke er repræsentativt for de nærliggende områder. Godt nok ser det ud til, at den østlige del af Nørvang herred i 1686 mindede meget om situationen i Tørrild, men syd herfor var som nævnt det store krongodsområde, der havde en væsentlig anden godsstruktur. Her var der stort set ingen hovedgårde, og området gods-

system kan derfor bedst kategoriseres som et rentegodssystem. Øst for Tørrild herred var der i de to herreder Hatting og Bjerre godt nok et stort antal hovedgårde, men der var også et relativt markant islæt af strøgods tilhørende fjerntliggende hovedgårde, og derfor var dette område ikke i samme omfang som Tørrild herred præget af de lokale godser.

Litteratur

- Thomas B. Bang: »Kronens Mageskifter under Frederik 2«, *Historisk Tidsskrift* 1918-20, s. 1-42.
- Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, København 1656 (reprotryk 1971).
- Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 15, København 1967.
- J. A. Fridericia: »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede«, *Historisk Tidsskrift*, 6. Rk., bd. 2 1889-90, s. 469-622.
- Kancelliets Brevbøger*, 1624-26.
- Kronens Skøder*, 1535-1648, København 1892
- Erling Ladewig Petersen: *Magtstat og godsdrift. Det danske ressourcystem 1630-1730*, København 2002.
- Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659*, Århus 1958.
- Matriklen 1664*. Rentekammeret. Rigsarkivet.
- Minorerede sognekort*, ca. 1820. Kort & Matrikelstyrelsen.
- Modelbøger 1686*. Rentekammeret. Rigsarkivet.
- Gunnar Olsen: »Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår«, *Bol og By* 1, 1956.
- Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, København 1957.
- Henrik Pedersen: *De danske landbrug. Fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688*, København 1929 (reprotryk 1975).
- Niels Jørgen Poulsen: »Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700. Et sydjysk sogn før og efter svenskekrigene«, *Bol og By*, 2. rk., nr. 4. 1982.
- Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, Aabenraa 2003.
- Præsteindberetning 1651*. Danske Kancelli B. Perioden til 1660. Sognepræsternes designationer på Gårde, Bol og Tiendeydere... Nr. 121. Rigsarkivet.
- Trap Danmark*, 5. udg., bd. VIII, 1964.
- Viborg landstings skøde- og pantebøger, 1624-1637, 1645-1652 og 1653-57*, Landstingenes skøde- og pantebøger, Landbohistorisk selskab 1969-73.

Noter

1. Gunnar Olsen, 1956.
2. Gunnar Olsen, 1957.
3. J. A. Fridericia, 1889-90.
4. J. A. Fridericia, 1889-90 s. 469 ff.
5. J. A. Fridericia, 1889-90 s. 531.
6. J. A. Fridericia, 1889-90 s. 541.
7. J. A. Fridericia, 1889-90 s. 584.
8. J. A. Fridericia, 1889-90 s. 586.
9. Erling Ladewig Petersen, 2002 s. 129.
10. Erling Ladewig Petersen, 2002 s. 143.
11. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 25.
12. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 553-570.
13. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 346.
14. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 553.
15. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 560 ff.
16. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 564.
17. *Trap Danmark*, 5. udg. bd. VIII, 3 s. 1088 f.
18. *Danske Slotte og Herregårde*, bd. 15 s. 332 f.
19. Thomas B. Bang, 1918-20.
20. Thomas B. Bang, 1918-20 s. 18 ff.
21. Thomas B. Bang, 1918-20 s. 41.
22. Thomas B. Bang, 1918-20 s. 22.
23. Thomas B. Bang, 1918-20 s. 41.
24. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 347.
25. *Kancelliets Brevbøger*, 1624-26, 22/7 1624.
26. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003 s. 397.
27. *Trap Danmark*, 5. udg. bd. VIII, 3.
28. Henrik Pedersen, 1975 s. 37.
29. Gunnar Olsen, 1957 s. 80.
30. *Trap Danmark*, 5. udg. bd. VIII, 3 s. 1095 og *Danske Slotte og Herregårde*, bd. 15 s. 363 f.
31. Aksel Lassen, 1958.
32. Aksel Lassen, 1958 s. 61.
33. Niels Jørgen Poulsen, 1982.
34. Aksel Lassen, 1958 s. 103.
35. Arent Berntsen, 2. bog 1. del s. 52 ff.
36. Disse og følgende oplysninger stammer fra *Trap Danmark*, 5. udg. bd. VIII, 3 s. 1085 ff.

Forfatter

Adam Tybjerg Schacke (f. 1974), Cand.mag. i historie fra Syddansk Universitet år 2000. Ansat som Ph.D.-stipendiat ved SDU 2002 med et projekt om kulturlandskab og godsstruktur i 1600-tallets Danmark. Har udgivet *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid*, Landbohistorisk Selskab 2003.

Foldudbyttet i Danmark fra 1600-tallet til 1837

Foldudbyttet i Danmark har optaget historikerne i mange år. Det store og uensartede kildemateriale med mange tal har indtil nu været utilgængeligt, men med computerbaserede GIS-værktøjer er mulighederne for at fremstille tematiske landkort og hermed nye overblik og taldata lettet betydeligt.

Der er to veje at gå med henblik på at nå frem til en bestemmelse af foldudbyttet i 1500- og 1600-tallet. Den ene er at bearbejde den første store statistiske beskrivelse af foldudbyttet, landbrugstællingen i 1837, og undersøge, i hvor høj grad man ud fra den kan slutte tilbage i tiden. Den anden vej er at analysere de spredte samtidige kilder og vurdere deres repræsentativitet og dermed potentiale ved fremtidig brug.

Introduktion

Før udviklingen af det moderne kunstgødede landbrug var foldudbyttet lille og kunne helt blive slugt af skat, tiende, afgifter til herremanden samt hensættelse af korn til udsæd til den følgende sæson. En høst på tre fold kunne betyde, at bonden måtte sulte eller tage lån, mens en høst på fem fold kunne give et pænt overskud til salg. Foldudbyttets størrelse giver også indirekte en profil af bondens samlede produktion. Hvis den vegetabiliske produktion ikke gav overskud, måtte bonden sikre sine indtægter på anden måde – gennem animalsk produktion eller forskellige binæringer.

Undersøgelser af foldudbyttet er komplicerede, men med computerbaserede GIS-værktøjer – GIS er *Geografiske Informations Systemer* – er mulighederne for at fremstille tematiske kort og hermed skabe nye overblik og taldata lettet betydeligt. Inden man når så langt, skal der udføres et omfattende arbejde med at skabe digitale grundkort for det valgte tidsrum, men allerførst skal der opbygges databaser og indtastes de fornødne oplysninger. I forbindelse med et delprojekt under forskningsprojektet AGRAR 2000 blev der udarbejdet et sognekort anno 1837, og landbrugstællingen 1837 blev indtastet. Desuden er landbrugstællingen 1861 og dele af tællingen 1881 blevet indtastet. Herefter kan der udarbejdes en lang række tematiske landbrugshistoriske kort på basis af materialet.

Denne artikel indeholder landsdækkende kort og tabeller over foldudbyttet sognevis i 1800-årenes begyndelse med udgangspunkt i landbrugstællingen 1837. Landbrugstællingen viser, at foldudbyttet i det traditionelle landbrug

generelt var bestemt af de grundlæggende bonitetsforskelle i Danmark – forskelle der har været mere eller mindre konstante tilbage i tid. De landsdækkende oplysninger fra 1837 sættes i relation til en længerevarende diskussion om foldudbyttet og dets udvikling i Danmark. Tiendeoplysninger fra Christian V's matrikel 1688 antyder foldtal på omkring 2 og høstudbytter på omkring 1 tønne korn pr. tønne land i 1600-årenes afslutning. Det kan fortolkes som et alvorligt krisetegn, eller at 1600-årenes landbrug har været yderst ekstensivt med store besåede arealer. I så fald må landbrugerne have lagt begrænset vægt på kornudbyttet og en større vægt på husdyrbruget.

I det følgende har jeg valgt at se nærmere på et enkelt datasæt fra tællingen 1837, nemlig oplysningerne om foldudbyttet. Tallene fra tællingen og kortene er dernæst sat i relation til en diskussion om foldtallet i Danmark i 1600- og 1700-årene. Det er en diskussion, der har beskæftiget landbrugshistorikere over en længere periode.

Landbrugstællingen 1837

Den første store statistiske beskrivelse af foldudbyttet kom med landbrugstællingen af 1837. Den blev udarbejdet af en i 1834 oprettet Tabelkommission og publiceret af Tabelkommissionen i København 1842.

Landbrugstællingen 1837 giver forskeren mulighed for at skaffe sig et overblik på sogneniveau over foldudbyttets rumlige variation for hele landet. Reelt er det den eneste gang, der er blevet indsamlet så detaljerede oplysninger om disse forhold under rimeligt ensartede betingelser. Udgiverne af tællingen 1837 havde dog ikke større tillid til de indsamlede informationer, selv om de havde gjort alt for at indhente oplysningerne hos pålidelige mænd, det vil sige sognepræsterne. De anså de indsamlede tal for pålidelige i mange sogne, men dog i mange tilfælde udgørende minima, idet ingen havde angivet forholdene i sognet alt for gunstige. På den anden side har forskeren den fordel, at oplysningerne ikke var farvet af ældre indberetninger, når det gjaldt tal for udsæden og foldudbyttet, i modsætning til for eksempel kvægtallene.¹ Hans Jørgen Winther Jensen vurderer, at man med udgangspunkt i det sparsomt bevarede primære kildemateriale fra tællingen 1837/38 ikke skal betragte bønderne som ophavsmænd til de foldtal, der optræder i de trykte tabeller, men at præsterne, der jo også var landbrugere, har kompenseret for lave tal i deres endelige indberetninger. Man kan derfor generelt bruge tællingens tal til at belyse forholdene på bondebrugene.²

Når tallene for foldudbyttet i tællingen skal vurderes, er det vigtigt at være opmærksom på, hvad det var for forhold tabelkommissionen ønskede oplysninger om, nemlig »den sædvanlige udsæd og foldene, som udsæden giver«. Der spørges altså ikke til et øjebliksbillede af situationen i 1837, men om det ukla-

re begreb »den sædvanlige udsæd og foldene som denne gav i jævngode år«. Sognepræsterne blev derfor, udover et foldtal der skulle være dækkende for en vis periode, bedt om med et enkelt foldtal at give en dækkende beskrivelse af alle brug og arealer i sognet. Den opgave må siges at være yderst vanskelig. I tabellerne fra tællingen 1837 er foldudbyttet i ca. en fjerdedel af tilfældene opgivet med en halv folds nøjagtighed. Tabellerne i figurerne 5 til 8 viser dog, at de fleste præster valgte at angive sognets foldtal som et helt tal.

Foldudbyttet for de enkelte gårde var afhængig af mange variable, hvoraf nogle var rimeligt stabile, mens andre varierede fra år til år. Til de mere stabile forhold hører *de jordbundsmæssige forhold*, hvor de mere udvaskede, vestdanske sandjorde generelt har givet et lavere høstudbytte end de mere næringsrige, østdanske morænejorde. De følgende kort viser med lidt vekslende tydelighed dette forhold. Blandt de mere ustabile forhold var ændringer i *vejr og klima*, der kunne påvirke nedbørsmængden og temperaturen, væksttidens længde, fugtigheden i jorden med mere. Nyere klimadata antyder, at temperaturen nåede et minimum omkring 1700. Herefter indtrådte en mindre forbedring ind i 1700-årene, hvorefter temperaturen igen faldt for at nå et minimum omkring 1850. Herefter er temperaturen igen steget. *Afgifts- og skatteforhold* har lagt et større eller mindre pres på bønderne til at forøge udbyttet ud over, hvad gården behøvede til eget forbrug. *Personlige forhold* har spillet en rolle, for bonden kunne være gammel og sygdomssvækket eller han kunne være yngre med en række familiemedlemmer, der kunne hjælpe til med driften. *Økonomiske forhold* – regionale eller europæiske – bestemte, om der fandtes en efterspørgsel efter korn ud over den enkelte bondes behov for korn til eget forbrug. *Typen af landbrug* spillede ind – var bedriften en hovedgård eller et bondebrug med rigeligt tilliggende, eller havde den mangel på agerjord. Det enkelte landbrugs *driftsorientering* var også af betydning. Blev der satset på animalsk eller vegetabilsk produktion eller måske begge dele? Vigtigt for foldudbyttet på et bestemt sted var *placeringen af agerjorden i forhold til gården*. Generelt gælder von Thürens principper om, at jo tættere agerjorden lå på bondens gård, jo mere intensivt udnyttet eller gødet var denne, og jo større foldudbytte gav den. *Forskelle i udsædstæthed* betyder endelig, at en lille udsædstæthed generelt vil give et større foldudbytte end en større udsædstæthed.

Den enkelte bonde eller godsejer stod derfor i en mere eller mindre åben valgsituation, hvor han måtte overveje sine muligheder. Der kunne være et merudbytte at hente gennem forøget gødskning og jordbearbejdning. Havde bonden behov for et forøget høstudbytte, kunne han måske overveje sine muligheder for at dyrke mere jord, eventuelt ved opdyrkning af nye agre, der hidtil havde været anvendt som overdrev, hede eller anden udmark. Måske skul-

le han i stedet kaste sig over en eller flere mere indbringende binæringer, hvilket især kunne være relevant på steder uden ekspansionsmuligheder.

De efterfølgende kort fig. 1 til 4 viser foldudbytterne sognevis for landsog-
nene i den kongerigske del af Danmark.

Rugen havde generelt en vestvendt udbredelse og var i det traditionelle landbrug normalt den anden afgrøde efter det første års byg og kunne nogle steder i Vestjylland også være den tredje afgrøde. Dette må betyde lavere foldudbytter. De højeste rugfold finder vi i ler-Danmark på Lolland, se fig. 1.

Byggen havde en overvejende østvendt udbredelse og var normalt første afgrøde efter brak/hvile og gødning, hvilket forklarer hvorfor vi ikke har markante forskelle i fold mellem Øst- og Vestdanmark. Vi finder i vestjyske sogne foldudbytter på højde med de østdanske hvilket må forklares ved at de forholdsvis små bygarealer i Vestdanmark blev behandlet og gødet mere omhyggeligt, se fig. 2.

Havren havde en overvejende midtjysk udbredelse og var normalt sidste afgrøde inden hvile eller brak og blev ofte sået i de dårligste og/eller fugtigste dele af bymarkerne. Forskellene mellem Øst- og Vestdanmark træder tydeligere frem her, se fig. 3.

Kortet fig. 4 giver et tydeligt billede af den jordbunds- og bonitetsbestemte regionalisering af Danmark, med højere foldudbytter på de lerede østdanske jorder og lavere på de sandede vstdanske jorder.

De efterfølgende diagrammer fig. 5-8 viser spredningen af det sognevis foldtal for de tre vigtigste kornsorter plus de tre kornsorter samlet. I fordelingsdiagrammerne er foldtallene fra 1837-tællingen angivet med $\frac{1}{2}$ folds nøjagtighed.

Ser vi på den sognevis spredning af foldudbyttet for de tre hovedkornsorter, ligger det hyppigste foldtal på mellem 4 og 6 med byg højest, herefter følger rug og havre. Denne rækkefølge harmonerer med dyrkningsrækkefølgen i det traditionelle landbrug, hvor byggen normalt var første afgrøde efter hvile og gødskning, herefter fulgte rug i et eller flere år, og endelig blev havre anvendt til at trække den sidste kraft ud af agerjorden, inden den igen blev udlagt til hvile. Havre blev desuden ofte anvendt som eneste afgrøde på de dårligste og mest fugtprægede områder. Endvidere var byg primært udbredt mod øst, mens rug var mere vestvendt i udbredelse.

Ser vi på det hyppigst forekommende foldudbytte for afgrænsede regioner, får vi følgende billede af de regionale variationer af foldudbytte, se tabel 1.

Som det ses, fordeler foldudbytterne sig med Lolland-Falster højest, med et udbytte for de tre kornsorter på omkring 7 til 8 fold. Derefter følger Sjælland og Fyn med foldudbytter for rug og byg på 6 og for havre lidt lavere. I det jyske område skiller Østjylland og Thy-Mors-Salling sig ud med udbytter på omkring 5. Lavest ligger Nordjylland, Midtjylland og Vestjylland med foldudbyt-

Fig. 1. Foldudbytter for rug efter 1837-landbrugstællingen.

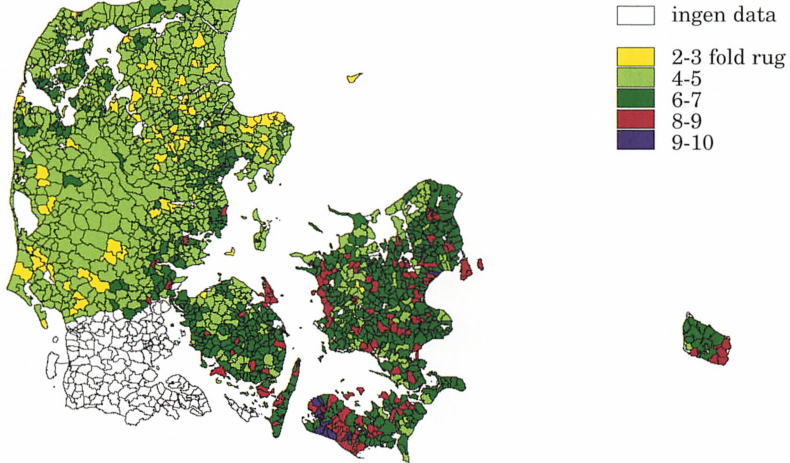

Fig. 2. Foldudbytter for byg efter 1837-landbrugstællingen.

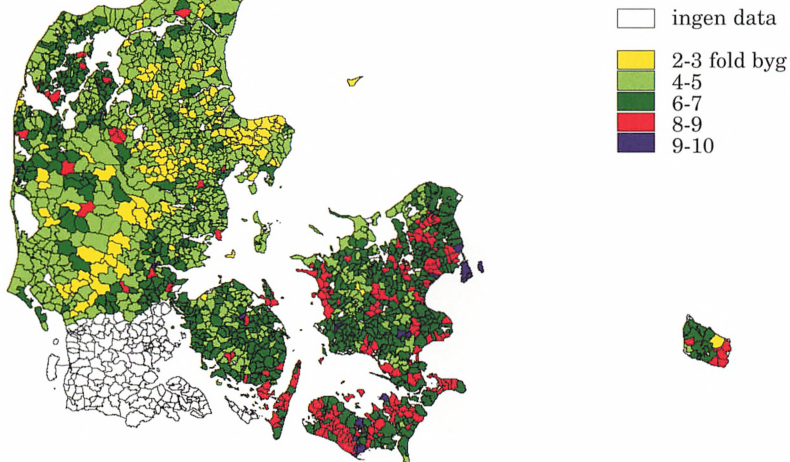

Fig. 3. Foldudbytter for havre efter 1837-landbrugstællingen.

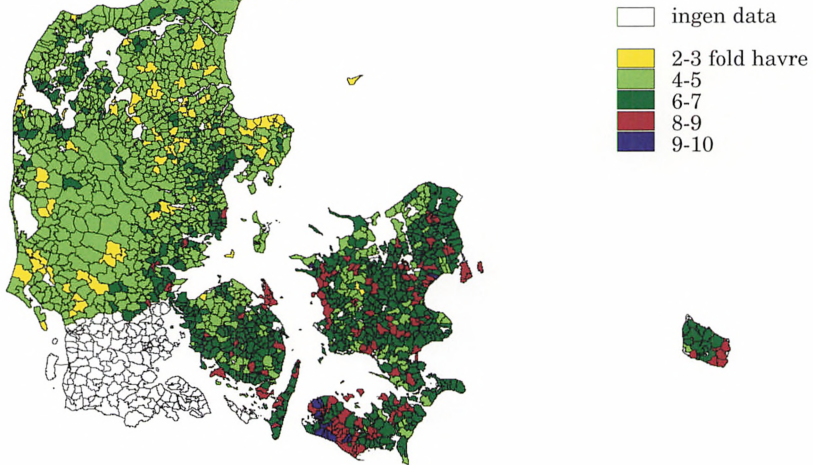
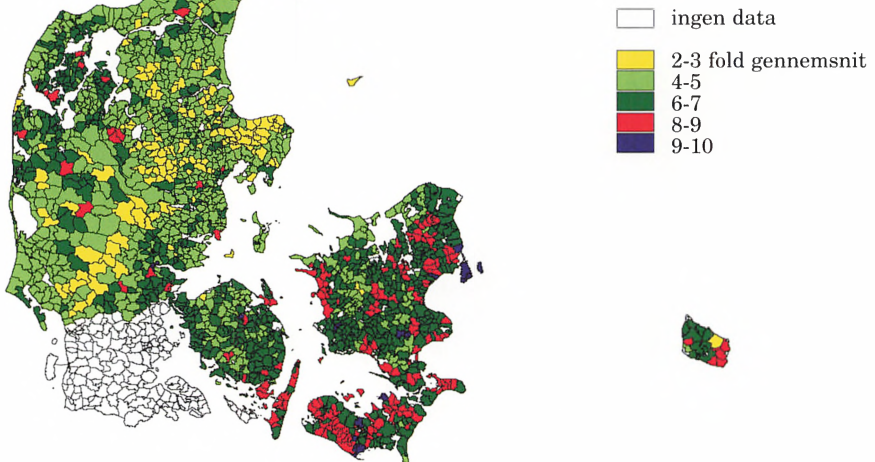

Fig. 4. Gennemsnitsfoldudbyttet for rug, byg og havre efter 1837 landbrugstællingen.

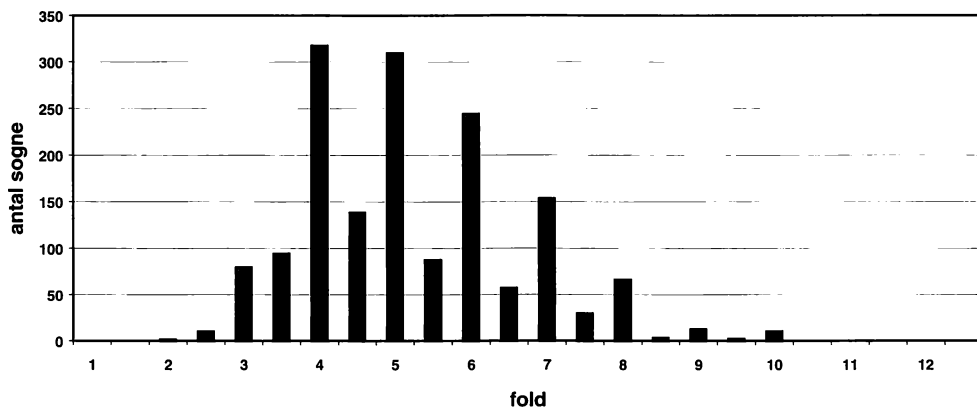

Fig. 5. Fordeling af foldudbytter for rug efter 1837-landbrugstællingen.

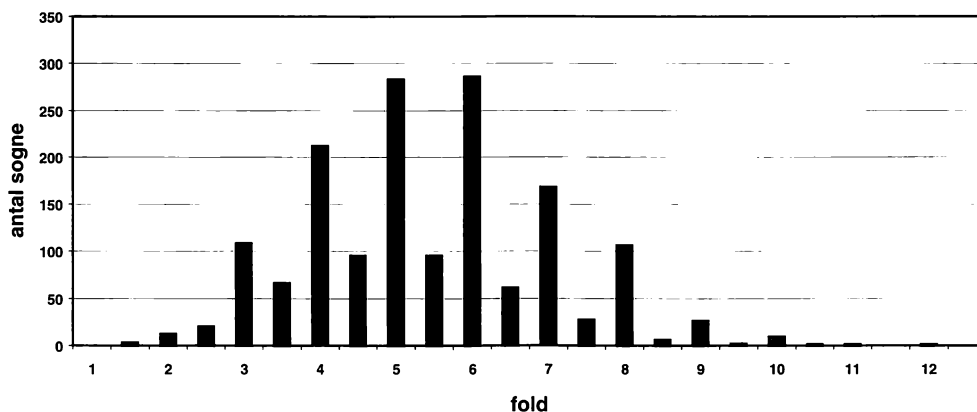

Fig. 6. Fordeling af foldudbytter for byg efter 1837-landbrugstællingen.

ter på omkring 4 og 5 og for havre omkring 3. Vi finder altså foldtal fra 5 til 8 i de lerede agerbygdområderne, mens de sandede hedebygdområders foldtal var på 5 eller derunder.

Selv om en sammenligning er vanskelig, skønnes det, at foldudbyttet fordobles mellem 1837 og 1875, på trods af at der inddrages meget nyt land til opdyrkning.³ Den reelle stigning i foldudbyttet på de gamle agerjorder må derfor være endnu højere og må tilskrives væsentlige ændringer i jordens kulturtilstand i løbet af 1800-årene, se tabel 2.

Foldtallene for rug og byg kan umiddelbart sammenlignes med tallene for

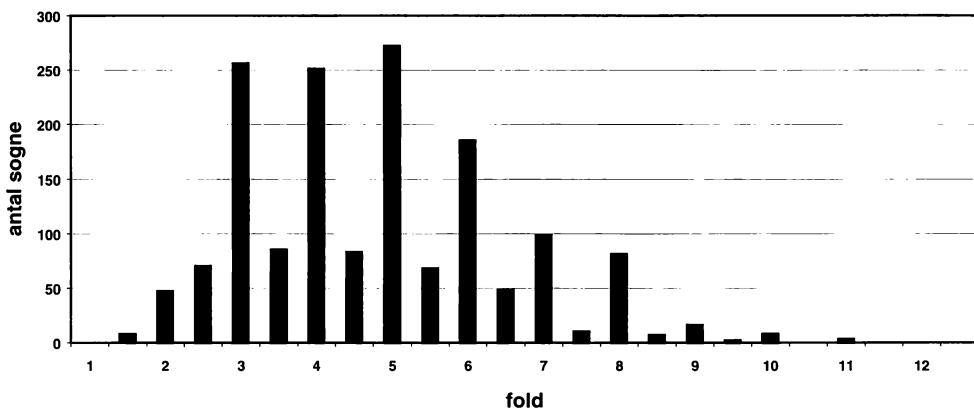

Fig. 7. Fordeling af foldudbytter for havre efter 1837-landbrugstællingen.

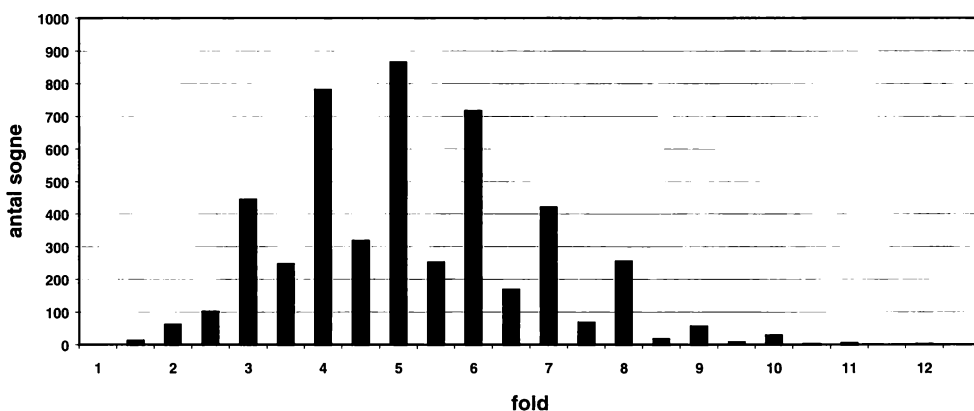

Fig. 8. Fordeling af foldudbytter for rug, byg og havre efter 1837-landbrugstællingen.

1837, da udsæden for disse var på omkring en tønne pr. tønne land, mens foldtallet for havre er vanskeligere at sammenligne, da udsædstætheden her var på ca. halvanden tønne pr. tønne land.

Hvis tallene i tællingen 1837 er minima og værdier for jævngode år i begyndelsen af 1800-årene, kan de tænkes at kunne give et vist indblik i foldudbytternes størrelse tilbage i tid. Under alle omstændigheder giver de mulighed for at antyde den regionale variation i disse. Usikkerheden beror på spørgsmålet om, i hvilket omfang landboreformerne allerede har påvirket foldudbyttet i opadgående retning i forhold til tallene fra 1837. På den ene side har bedre jord-

Tabel 1. Foldudbytte per tønde udsæd efter 1837-landbrugstællingen

	Rug	Byg	Havre
Sjælland	6	6-7	5
Lolland-Falster	7	8	8
Fyn	6	6	5
Nordjylland	4	5	3
Thy, Mors og Salling	5	5-6	4
Midtjylland	4	4	3
Østjylland	5	5	5
Vestjylland	4	5-6	3
Hele landet	4-5	5-6	3-5

Kilde: Statistisk Tabelværk, 5. hæfte, Kbh. 1842.

behandling og lignende sikkert forøget foldudbyttet på de gode jorde, men på den anden side må den omfattende inddragelse af råjord til opdyrkning have trukket det gennemsnitlige foldudbytte ned. Kornpriser og efterspørgsel var derimod på vej op i 1830'erne, så de økonomiske konjunkturer har stimuleret til et forøget foldudbytte eller til inddragelse af ny jord, men disse forhold har måske endnu ikke fundet indpas i præsternes indberetninger for foldudbyttet 1837.

Kilder fra samtiden

Fra årene før 1837 har vi ikke landsdækkende undersøgelser af foldudbyttet, men er afhængige af spredte oplysninger i tid og rum fra enkelte regioner, godser, bondeskifter eller fra bøndergårde, hvor bonden førte regnskab over sin

Tabel 2. Foldudbytte per tønder land 1881

	Rug	Byg	Havre
Sjælland (gennemsnit)	12,8	12,7	11,3
Lolland-Falster	11,1	11,0	13,9
Fyn	11,9	11,9	13,3
Nordjylland	8,8	8,3	9,9
Thy, Mors og Salling	9,4	11,8	13,9
Midtjylland	8,5	8,8	10,0
Østjylland	9,0	10,5	12,0
Vestjylland	6,5	9,0	10,0
Hele landet	9,8	11,2	12,1

Kilde: Statistiske Meddelelser, 3. række, 4. bind, Kbh. 1882, side 29.

udsæd og høst. I den debat, der i 1970'erne foregik om foldudbytternes størrelse, forsøgte forskere at gøre op med tidligere tiders opfattelser af meget lave foldudbytter på 2 til 3 fold for byg og rug i 1600-årene. Efter deres mening synes tal på det dobbelte mere rimelige som minimum for det gennemsnitlige foldudbytte i tidens ekstensive agerbrugssystemer.⁴

I første omgang var debatten regionalt afgrænset til kildemateriale fra Østjylland og Fyn, men med sin artikel om *Foldudbytter og bondeøkonomi* giver Karen Schousboe debatten en rumlig dimension ved at fremlægge foldudbytter for enkelbrug i et tværsnit gennem Danmark.⁵ De foldtal, som hun lægger frem, er ikke væsentligt forskellige fra de værdier, som Gert Poulsen og Karl-Erik Frandsen anslår, og de er heller ikke væsentligt forskellige fra de størrelser, som vi finder i tællingen fra 1837 – også her er det hyppigste foldtal for både byg og rug på omkring 5, med rug trækkende nedad og byg opad. Karen Schousboe bemærker, at hendes eksempler sikkert ikke er helt typiske, men fra landbrug i den øvre ende af dyrkningsskalaen. Hun konkluderer, at bønderne for at kunne eksistere økonomisk, det vil sige have tilstrækkeligt til næste års udsæd, brødkorn og skatter og afgifter i naturalier og penge, måtte have et meget varieret landbrug med vægt på flere produkter, både agrare og ikke agrare. Hun vurderer, at husdyrholdet må tillægges betydeligt større vægt end hidtil antaget, selv i områder som vi før har antaget var meget vegetabilsk orienterede. Karen Schousboes materiale fra enkelte gårde kan suppleres med bondeoptegnelser fra Vestfyn, nemlig optegnelser fra 1757 af Peter Madsen, Munksgård i Rørup sogn. Året var tilsyneladende et rekordår, hvor den samlede avl på gården var på 83 tønder korn mod en middelhøst på 57 tønder. For de tre kornsorter var foldudbyttet på omkring 5.⁶

Foldudbyttet i fællesskabstiden har som omtalt været meget omdiskuteret. De tidligste historiske undersøgelser af foldudbyttet blev foretaget af Edvard Holm i 1886 og antydede gennemsnitlige foldudbytter i 1600-årene på 4 til 5 fold for byg og rug og 3 til 4 for havre. Mere detaljerede undersøgelser af C. Christensen (Hørsholm) samme år for kronens ladegårde antydede foldudbytter på kun 2 til 3 fold i middelår og i gunstige år på 4 til 5 fold. Hans H. Fussions og Gunnar Olsens undersøgelser af en række godser i henholdsvis 1934 og 1943 antydede et tilsvarende ringe foldudbytte, selv hos de mest effektive godsejere. Havde bønderne haft et tilsvarende lavt udbytte, måtte de forudse meget store problemer med blot at kunne overleve og desuden at udrede diverse afgifter. Fridlev Skrubbeltrang angav i 1972 med udgangspunkt i bondeskifter foldudbytter for bondebrug på Sjælland i 1600-årene til op imod det dobbelte af ladegårdsavl, i gennemsnit 5,8 fold.⁷

I sit store oversigtsværk om danske landboforhold 1500-1800 skriver Skrubbeltrang, at sandsynligheden taler for et gennemsnitligt foldudbytte for bøn-

dergårde på ca. 4 i 1600-årene, men variationen i foldudbyttet fra område til område i marken og fra år til år kunne svinge fra 2½ fold til 9 fold. Byg gav generelt det højeste foldudbytte, særligt på Sjælland, mens rug og havre gav et lavere tal. De lave tal giver ham anledning til at fremhæve, at et forøget høstudbytte på blot ét fold kunne give et fra 50 til 100% større overskud eller afsætning for bondebrugets vedkommende.⁸ Om foldudbyttet i 1700-årene skriver han, at det med rimelighed tør antages, at det for de tre hovedkornsorter under ét lå lidt over 4, højst for byg og lavest for havre, men med store variationer inden for den enkelte landsbymark. Alt tyder derimod på, at høstudbyttet på hovedgårdene blev forbedret i 1700-årene, så deres udbytter nu var bedre end bondebrugets.⁹ I slutningen af 1700-årene findes mange oplysninger om foldudbyttet. Generelt var høstudbyttet meget svingende fra år til år, men hovedgårdene gav fra ½ til 2 fold mere end bøndergodset. Foldudbyttet for byg blev ofte omtalt til at ligge omkring 5, men Skrubbeltrang vurderer, at det i virkeligheden var noget højere.¹⁰

Hovedproblemet i diskussionen om foldudbytterne er, at vi meget sjældent har troværdige, samtidige oplysninger om både udsæden og høstudbyttet. Gert Poulsen har i en artikel prøvet at beregne foldudbyttet for en række sogne i Østjylland ud fra sognejordebøger med aftaler om forpagtning af tienden fra 1661.¹¹ Tallene vurderes at være minimum for det gennemsnitlige udbytte. I Katstrup sogn, Voer herred, varierede foldudbyttet for 17 gårde fra 8,7 til 3,4, med et gennemsnit på 4,92. Tællingen 1837 angiver et foldudbytte for byg, rug og havre på 5. I Ørridslev sogn varierede foldudbyttet mellem 6,5 og 3,8, med et gennemsnit på 5,12 for 21 gårde. I tællingen 1837 er foldtallet på 5,14. I Tolstrup sogn varierede foldudbyttet mellem 5,9 og 3,4, med et gennemsnit for 21 gårde på 4,18. I tællingen 1837 var tallet på 4,25. Der er altså en meget stor overensstemmelse mellem de to sæt oplysninger for henholdsvis 1661 og 1837.

I en artikel som replik til Gert Poulsens artikel har Karl-Erik Frandsen vurderet, at dennes beregningsmetode er brugbar, men at de fremkomne tal er ca. 20% lavere end de virkelige tal. Det betyder at foldtallet for Katstrup og Ørridslev reelt lå på omkring 6 og i Tolstrup på omkring 5. Karl-Erik Frandsen giver i samme artikel oplysninger om foldudbyttet i Brenderup sogn, Vends herred. Foldudbyttet her var i gennemsnit på 6,4, med en variation fra 17,6 til 2,5. Tællingen 1837 giver et gennemsnit på 4,5 fold, altså væsentlig mindre end Karl-Erik Frandsens tal for anden halvdel af 1600-årene.¹² I det ovenfor omtalte materiale er det værd at hæfte sig ved den meget store variation i foldudbyttet mellem de forskellige gårde. Man skal derfor være meget varsom med at tillægge foldtal for enkelte gårde større værdi.

I Førslevdegnens optegnelser 1667-1693 kan vi få et indtryk af høstudbyttet kontinuerligt fra 1667 til 1681 for en driftig mand i en degnebolig med et min-

dre jordareal. Foldudbyttet vurderes af optegnelsernes udgiver til mellem 8 til 9 fold for byg, for de øvrige kornsorter noget mindre.¹³ I tællingen 1837 er foldudbyttet i Førslev sogn 7 for byg, 6 for rug og 5 for havre. Fra Munksgård, Rørup sogn på Vestfyn findes et materiale, der tillader beregning af foldudbyttet i 1757, der dog vurderes som et godt høstår. Foldudbytterne på omkring 5 fold i 1757 svarer til de foldudbytter, der oplyses for Rørup sogn i 1837.¹⁴ For Holevadgården, Holevad sogn i Båg herred, har vi en tidsserie fra en udskiftet gård over foldudbyttets udvikling fra 1793 til 1860. Foldudbyttet er i perioden fra 1793 til 1835 næsten konstant eller svagt stigende fra omkring 4 fold til omkring 5 fold. I den korte periode fra 1835 til 1840 fordobles foldudbyttet til mellem 8 og 9, en værdi der med en svagt faldende tendens holdes indtil 1860.¹⁵ En væsentlig forklaring på den voldsomme stigning i foldudbyttet må være fæsteskitet i 1834, hvor sønnen Anders Andersen overtog fæstet fra faderen Anders Andersen, samtidig med at han havde tre voksne søskende og to tjenestefolk på gården til hjælp. Foldudbyttet i tællingen 1837 i Holevad sogn var på 6,5 for rug, 6 for byg og 6 for havre.

I den nye svenske landbrugshistorie findes et kort over nettofoldudbytterne for hvert enkelt län ca. 1820.¹⁶ I de fleste län ligger foldudbyttet på mellem 4 og 7 fold, hvad der svarer til de tilsvarende tal fra Danmark i 1837. I kommentarerne til kortet bemærkes, at et lavt foldudbytte i et område ikke nødvendigvis betød, at området var fattigt, og at befolkningen var dårligt ernæret, idet foldudbyttet i høj grad var betinget af den valgte landbrugsstrategi. I nogle områder, hvor der var gode jorder, kunne det betale sig at forøge foldudbyttet ved en større arbejdsindsats i agerbruget. I andre områder med dårlige jorder, kunne udbyttet ikke øges væsentligt selv med en større arbejdsindsats, og beboerne valgte her at satse på andre indtægtsgivende aktiviteter som hjemmesløjde, tjærebrænding med mere for så at købe det manglende korn udefra. Det er et mønster, som vi også finder i Danmark, hvor det traditionelle vestjyske bondebrug med differentieret drift adskiller sig fra det noget mere jordbrugsorienterede østdanske landbrug.

I en senere artikel har Erland Porsmose taget foldtalsdiskussionen op, idet han påpeger, at foldtallet på mange måder ikke er særlig interessant og måske er mere vildledende end oplysende, da foldtallet kunne påvirkes af mange faktorer, blandt andet udsædstæthed.¹⁷ Det vitale spørgsmål for den enkelte bonde var derimod kornproduktionens samlede størrelse, og denne har vi mulighed for at belyse gennem præsternes tiendeoplysninger.

I nogle få markbøger fra Christian V's matrikel findes præsteindberetninger om tienden for årene 1680, 1681 og 1682. I sin artikel oplyser Erland Porsmose følgende tiende for 53 tiendeydende gårde i Flemløse sogn.

Tabel 3. Tiendeydelser i Flemløse sogn

	Rug	Byg	Blandkorn	Havre	I alt
1680	68 traver	38 traver	27 traver	48 traver	181 traver
1681	24 –	17 –	10 –	19 –	70 –
1681	40 –	28 –	20 –	34 –	122 –
Gennemsnit	44 –	28 –	19 –	34 –	124 –

Kilde: Erland Porsmose, 1991.

Hver gård ydede over de tre år i gennemsnit 2,4 traver korn i præstetiende. Omregnet til tønnder korn efter forholdet en trave korn lig halvanden tønne korn har hver gård ydet omkring 1,2 tønne korn, der må være lig 1/30 af den samlede høst. Den gennemsnitlige årlige høst pr. gård har derfor været på omkring 36 tønnder korn. Det årligt dyrkede areal i Flemløse sogn i 1682 var på 2430 tønnder land, hvilket betyder at en gennemsnitsgård havde 45 tønnder land. Vi har altså et høststudbytte for de tre år på under en tønne korn pr. tønne land opmålt areal i 1682. Undersøgelser af tiendens størrelse i ældre fynsk tiendemateriale fra omkring 1550 antyder ligeledes en gennemsnitstiende pr. gård på omkring tre traver eller ca. halvanden tønne korn i gode år. Erland Porsmose anfører, at man kan forvente, at bønderne har filet noget med tienden, men selv med en forhøjelse af høstudbyttet med 50% for en gennemsnitsgård får vi kun et høststudbytte på omkring en tønne korn pr. tønne land opmålt agerareal i 1682. Prøver vi at omregne disse tal til foldudbytter og antager en udsæd på en tønne pr. tønne land og at omkring 50% af gårdenes agertilliggende har været besået hvert år, får vi et foldtal på omkring 2. Et – som Erland Porsmose tilføjer – rystende lavt tal.

Erland Porsmoses beregninger fra Fyn kan udbygges med tiendeoplysninger fra tre jyske sogne, Rold i Hindsted Herred, Tyrsted i Hatting herred og Uth i Bjærge herred – og der må ligge flere præsteindberetninger med tiendeoplysninger i markbøgerne fra Christian V's matrikel.

I Rold sogn, Hindsted herred i Østthimmerland gav 10 tiendeydende gårde i alt følgende i præstetiende, se tabel 4.

Hver gård gav i gennemsnit 2,5 trave korn i tiende, det vil sige omkring 1,25 tønne korn. I gennemsnit var hver gård på 41 tønnder land, og beregner vi den samlede årlige høst pr. gård bliver denne på omkring 38 tønnder korn, altså tal der harmonerer med tallene for Fyn.

Fra markbogen har vi oplysninger for Rold sogn om den aktuelle arealudnyttelse i 1683, se tabel 5.

Tabel 4. Tiendeydelser i Rold sogn, Hindsted herred

	Rug	Byg	Havre	I alt
1680	184 kærve	142 kærve	149 kærve	475 kærve
1681	136 –	121 –	145 –	402 –
1682	192 –	211 –	203 –	606 –
Gennemsnit	170 –	158 –	166 –	494 –
Gnsn. i traver	8,5 traver	7,9 traver	8,3 traver	25 traver

(20 kærve = 1 trave og 1 trave korn sat til 1/2 tønde korn)

Kilde: Christian V's matrikel, markbog nr. 1479.

Tabel 5. Arealudnyttelse 1683

	Besået areal	Af samlet areal
Byg	38 tdr.	9%
Rug	101 tdr.	24%
Havre	92 tdr.	22%
Hvile	190 tdr.	45%

Kilde: Christian V's matrikel, markbog nr. 1479.

Beregner vi den samlede høst og foldudbyttet for de tre kornsorter i 1683, med udgangspunkt i gennemsnittet for de tre foregående år får vi følgende tal:

Rug	Høstudbytte ialt: 8,5 traver x 30 = 255 traver = 127, 5 tønder rug Foldudbytte: 127,5 tønder rug/101 tønder land = 1,26 fold
Byg	Høstudbytte ialt: 7,9 traver x 30 = 237 traver = 118,5 tønder byg Foldudbytte: 118,5 tønder byg/37,8 tønder land = 3,12 fold
Havre	Høstudbytte ialt: 8,3 traver x 30 = 249 traver = 124,5 tønder havre Foldudbytte: 124,5 tønder havre/92,4 tønder land = 1,35 fold

Beregningen her understøtter oplysningerne om de lave foldudbytter på Fyn, men viser også, at den gødede byg gav et meget større udbytte end den ugødede rug og havre i Rold by.

I Tyrsted sogn, Hatting herred ved Horsens, gav 31 gårde følgende i tiende, der blev ydet både på kærven og i skæppen, se tabel 6.

I gennemsnit gav hver gård 1,2 tønde korn i tiende. Hver gård var i gennemsnit på 33 tønder land, og beregner vi det samlede årlige høst pr. gård efter tienden, var denne på omkring 35 tønder korn.

Tabel 6. Tiendeydelser i Tyrsted sogn, Hatting herred

	Byg	Rug	Havre	Boghvede	I alt
1680	16-3 tdr.	9-6 ¹ / ₂ tdr.	18-6 ¹ / ₂ tdr.	1-4 tdr.	46-4 tdr.
1681	9-1 –	4-1 –	11-4 ¹ / ₂ –	0 –	24-6 ¹ / ₂ –
1682	12-5 –	8-2 –	14-7 –	1-3 –	37-1 –
Gennemsnit	12-6 –	7-3 –	15-1 –	0-7 –	36-1 –

Kilde: Christian V's matrikel, markbog nr. 1001.

I Uth sogn, Bjærgø herred ved Horsens, gav 38 gårde følgende i tiende, der blev ydet både på kærven og i skæppen, se tabel 7.

I gennemsnit gav hver gård 0,8 tønne korn i tiende. Hver gård var i gennemsnit på 29 tønner land, og beregner vi den samlede årlige høst pr. gård, lå denne på omkring 24 tønner korn.

Med lidt forsigtighed kan vi, ud fra disse eksempler for årene 1680, 1681 og 1682, antyde at hver tønne land agerjord i gennemsnit kun gav 1 tønne korn i udbytte, og at foldudbyttet hermed lå på omkring 2, idet andelen af agerjord i hvile i Tyrsted og Uth med et »Lillebælt-dyrkningssystem« lå på omkring 50% og for græsmarksbruget i Rold by på omkring 45%.

I præsteindberetningen fra Tyrsted og Uth sogne fremgår, hvad konverteringen fra trav og kærve til skæpper korn kunne beløb sig til i praksis. I det gode år 1680 gav 2 trav og 2 kærve rug efter tærskning kun 2 skæpper rug, 3 trav byg gav efter tærskning 3 skæpper byg, mens 2 trav og 6 kærve havre gav 6¹/₂ skæppe havre. I det meget dårlige høstår 1681 gav 1 trav og 4 kærve rug knap 1 skæppe rug, 4 trav og 7 kærve byg gav 6 skæpper, mens 6 trav og 2 kærve havre gav 6 skæpper. Disse tal er temmelig langt fra de almindelige udbytter, som Porsmose angiver til 4 skæpper korn af hver trav korn, i gode år lidt mere.

Karen Schousboe gengiver en tidsserie over foldudbyttet hos Kulleruppræ-

Tabel 7. Tiendeydelser i Uth sogn, Bjærgø herred

	Byg	Rug	Havre	I alt
1680	15 tdr.	7-6 tdr.	14 tdr.	36-6 tdr.
1681	9-2 –	3 –	9-1 –	21-3 –
1682	13-3 –	7-5 –	15-5 –	36-7 –
Gennemsnit	12-3 –	6-1 –	12-7 –	31-5 –

Kilde: Christian V's matrikel, markbog 1001.

sten fra 1678 til 1703.¹⁸ I de tre år 1680, 1681 og 1682 havde præsten et ekstremt lavt udbytte for rug på knap 2 fold i 1680, i 1681 lå det under 1 og gav ikke udsæden igen, og i 1682 var det på 2. I de øvrige år i tidsserien lå udbyttet af rug på omkring 4. Byg var tilsyneladende ikke påvirket af de dårlige høstår, for i 1680 lå udbyttet på 5 fold, i 1681 på 6 og i 1682 på 7. Tiendeydelserne ovenfor antyder dog, at alle kornsorter var påvirket af det ekstremt dårlige høstår 1681, men i Rold gav byg dog alligevel omkring 3 fold.

Opsummerende i sin artikel anfører Erland Porsmose, at høsten for en normalgård i 1500- og 1600-årene lå i intervallet 30 til 45 tdr. korn.¹⁹ Forhøjer vi dette med 50% for at tage højde for et vist svind inden tiendeudtagningen, kommer høsten for en normalgård til at ligge på omkring 45 til 50 tdr. korn, med et årligt udbytte i forhold til det opdyrkede areal på omkring en til halvanden tønde korn pr. td. land. Regner vi med, at ca. 50% af arealet lå i hvile, får vi et årligt udbytte på to til tre tønder korn pr. td. besået land. Det meget lave kornudbytte i 1500- og 1600-årene forklarer, hvordan den øgede befolkning i 1700-årene kunne finde føde indenfor det bestående agerbrugs rammer. Bønderne i 1500- og 1600-årene havde masser af jord, og selv med en beskeden intensivisering af agerdyrkingen kunne produktionen øges betydeligt, selvom denne forøgelse med en reduceret hviletid måtte modsvares af mere gødskning, eller ved at man gik over til mindre gødningskrævende kornsorter som havre, en tendens der kan spores mange steder.

Svend Nielsen har i en artikel om det forhistoriske landbrug påpeget, at muldindholdet i pløjelaget ved den første opdyrking efter skovrydning var højt og skyldtes det naturlige indhold af humus i skovjorder.²⁰ Forholdsvis hurtigt blev dette naturlige muldrag udtømt, og i bronzealderen og i ældre jernalder blev bønderne tvunget til et meget arealkrævende agerbrug, der i hovedsagen har været ikke-stationært – kaldet flyttemarksbrug – med omfattende økologiske ødelæggelser, især podsolering, til følge. Fra yngre jernalder begynder bønderne at gøde agerjorden og får hermed gradvist opbygget et stadig tykkere muldrag og dermed et stigende foldudbytte.

Foldudbyttet i forskellige perioder sætter Svend Nielsen til:

Sten- og bronzealder:	3 fold – umiddelbart efter skovrydning vil der kunne opnås betydelig større udbytter
Jernalder:	3 ¹ / ₂ fold.
Middelalder:	4 fold.
Nyere tid:	5 fold.
Nyeste tid:	6 fold for dyrkningsforsøg, uden gødskning.
Nutid:	25-35 fold – måske højere.

Når vi diskuterer foldudbytter er det vigtigt at holde sig for øje, at tallene er påvirket af mange forskellige faktorer, der varierer både i tid og rum. Som det ses ovenfor er foldudbyttet tydeligvis bonitetsafhængigt, det er under indflydelse af vejrforholdene, af landbrugsteknikken, af den valgte landbrugsstrategi og af de personlige forhold for den enkelte bonde. Endelig er det vigtigt at huske på, at foderproduktionen fra strået og græsningen efter høst måske var vigtigere end selve kerneudbyttet. Hvilken del af produktionen, der var vigtigst, var sandsynligvis bestemt af fordelingen af den enkelte gårds ressourceadgang, som den f.eks. afspejler sig i hartkornfordelingen i modelbøgerne fra Christian V's matrikel.

Konklusion

Ovenstående gennemgang antyder, at foldudbytterne i landbrugstællingen 1837 giver et rimeligt billede af foldudbytternes størrelse og rumlige variation, og at dette billede sandsynligvis har en vis relevans for forholdene tilbage til 1600-årene. I perioder i slutningen af 1600-årene har foldudbytterne dog tilsyneladende været ekstremt lave, et forhold der måske forklarer de meget store besåede arealer, som vi kan konstatere i Jylland i 1683.²¹ Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at foldudbyttet har varieret meget, og at et væsentligt element ved landbrugsreformerne efter 1780'erne var en stabilisering og en forøgelse af høstudbyttets niveau ved indgreb i jordbearbejdning, dræning, nye kornsorter med mere.

Litteratur

Dansk landbrugs historie, bind 3, 1988.

Det svenska jordbrukets historia, bind 3, 2000.

Karl-Erik Frandsen: *Udsæd og foldudbytte i det 17. Årh., Fortid og Nutid*, bind 27, 1977.

Hans Jørgen Winter Jensen: *Spredning af ny teknologi på bondebrug ca. 1800-1915, Bol og By*, 1998:1.

Margit Mogensen og Niels W Bruun: *Førslevdegnens optegnelser*, Landbohistorisk Selskab 1998.

Svend Nielsen: »Det forhistoriske landbrug, Nogle bemærkninger om agerjordens beskaffenhed«, *Antikvariske Studier*, 4, Fredningsstyrelsen 1980.

Karl Peder Pedersen: »En vestfynsk fæstebonde, Peder Madsen, Munksgaards optegnelser 1744-98«, *Bol og By*, 1985:2.

Erland Porsmose: »Foldtal og kornproduktion«, *Plov og Pen, Festskrift til Svend Gissel*, 1992.

- Gerd Poulsen: »Foldudbytte i det 17. århundrede – en replik«, *Fortid og Nutid*, hæfte 27, 1978.
- Gerd Poulsen: »Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede«, *Fortid og Nutid*, bind 26, 1976, side 358-371.
- Jørgen R. Rømer: »Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683«, *Fortid og Nutid*, bind 36, 1989, side 204-215.
- Karen Schousboe: »Foldudbytte og bondeøkonomi«, *Fortid og Nutid*, bind 28, 1979.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund*, 1978.
- Statistisk Tabelværk* 5. r, litra C, nr. 4, København 1911 (*Landbrugsforhold i Danmark siden midten af det 19. århundrede*).
- Statistisk Tabelværk*, 5. hæfte, København 1842 (*1837 landbrugstællingen*).
- Statistiske Meddelelser*, 3. række, 4. bind, København 1882.

Noter

1. Statistisk Tabelværk 5. hæfte 1842 s. 1f.
2. Hans J. W. Jensen, 1998 s. 72.
3. Stat. Tab. 5. r, litra C, nr. 4 side 74f.
4. Gert Poulsen, 1976 s. 359-371 og Karl-Erik Frandsen, 1977 s. 21-36.
5. Karen Schusboe, 1979 s. 35-49.
6. Karl P. Pedersen, 1985 s. 24.
7. Gert Poulsen, 1976 s. 358-362.
8. Fridlev Skrubbeltrang, 1978 s. 58-59.
9. Fridlev Skrubbeltrang, 1978 s. 244.
10. Fridlev Skrubbeltrang, 1978 s. 400.
11. Gert Poulsen, 1976 s. 358ff.
12. Karl-Erik Frandsen, 1977 s. 21ff.
13. Margit Mogensen og Niels W Bruun, 1998 s. 17.
14. Karl Peder Pedersen, 1985 s. 24.
15. *Dansk landbrugs historie*, bind 3, 1988 s. 163.
16. *Det svenska jordbrukets historia*, bind 3, 2000, s. 155.
17. Erland Porsmose, 1991 s. 173-195.
18. Karen Schousboe, 1979 s. 38.
19. Erland Porsmose, 1991 s. 194f.
20. Svend Nielsen, 1980 s. 103-134.
21. Jørgen R. Rømer, 1989 s. 204ff.

Forfatter

Jørgen Rydén Rømer, født 1949, lektor i geografi og historie på Hasseris Gymnasium siden 1977. Speciale fra Århus i 1976 om Christian V's matrikel i Jylland. Artikler: »Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683« (Fortid og Nutid 1989), »1600-tallets landskab og landbrug i Haarmark på Samsø« (Bol og by 1996:1), »Gammel og Ny Trabjerg i Borbjerg sogn – en landsby fra vikingetid til 1996« (Holstebro Museums Årsskrift 1996). En række artikler i Ulfborgprojektets Skrifter 1-5, red. Dalsgaard med flere (1993-1997) om blandt andet markbøgernes jordbundsbeskrivelser, bebyggelsesudvikling i Fjand og Lystlund, gammeljorde i Jylland, om agerbredder i Jylland og udviklingen af kulturlandskabet i Velling sogn. Bidrag til Ulfborgprojektets slutrapport »Mellem hav og hede«, Århus 2000. Deltager i forskningsprojektet AGRAR 2000's historiske delprojekt.

Original 1 kortets agroøkologiske logik

– metode til beregning af foldudbytte, hø- og græsproduktion omkring 1840

Original 1 kortene anvendes for et område ved Vejle og på Nordfyn til at beregne foderproduktionen omkring år 1840. Der redegøres både for kortværkets bonitering, de agroøkologiske forudsætninger og beregningen i et Geografisk InformationsSystem (GIS). Der foretages endvidere en sammenligning med foldudbytterne fra landbrugstællingen 1837/38, og metoden giver et nuanceret billede af landbrugslandskabets produktionsarealer. Den skal ses som supplement til andre agroøkologiske analysemåder, og kan samtidig bidrage med baggrundsviden til nutidens naturpleje. Metoden kan imidlertid forfines yderligere, da den bygger på en række regionale og landsdækkende forbehold.

Indledning

Original 1 kort er betegnelsen for de første matrikelkort, som blev fremstillet i perioden 1806-1822, men først taget i brug fra 1844, da matriklen trådte i kraft.¹ Original 1 kortet er en god kilde i mange lokale landbrugsgeografiske og -historiske undersøgelser på grund af det store målforhold i 1:4000 og tematiske indhold, der tjener både retrogressive, retrospektive og kronologiske studier. Kortene indeholder både et topografisk og et såvel administrativt som fiskalt tema. Det topografiske tema omfatter blandt andet arealanvendelse, vandløb, bebyggelse, veje, gærder og gravhøje. Dette tema er i mange tilfælde helt eller delvist en kopi af udskiftningskortet, og derfor oftest ældre end det administrative tema. Det administrative tema består dels af matrikelgrænser, matrikelnumre og brugernavne, og dels af bonitetsgrænser og bonitetstakster, som er påført kortet i ovennævnte periode samt af marknavne kopieret fra udskiftningskortet. Efter fremstillingen blev matrikulære ændringer påført kortet og således vil det være muligt at aflæse to matrikulære situationer, en fra fremstillingstidspunktet og en fra det sidste år kortet var i brug, hvilket typisk var i 1860'erne. Kortets oplysninger om marknavne, bebyggelse, arealanvendelse og gærder kan bruges retrogressivt til at rekonstruere landskabssituationen og dyrkningssystemet i 1682-83, men da disse oplysninger i mange tilfælde er kopieret fra udskiftningskortet opnås de bedste rekonstruktioner imidlertid gerne ved anvendelse af udskiftningskortet eller en kasseret kopi af dette, kaldet ældste original.² Bonitetsgrænser og -takster på Original 1 kor-

tet kan blandt andet anvendes retrospektivt til at lokalisere nedlagte bebyggelser, typisk ved at søge efter meget høje bonitetstakster omgivet af lavere boniterede arealer i nogen afstand fra den eksisterende bebyggelse.³

I denne artikel redegøres for en ny metode til at vurdere landbrugsproduktionen omkring 1840 ved sammenkobling af Original 1 kortets bonitetsværdier og arealanvendelsen. Tankegangen er næppe ny, men den moderne informationsteknologi i form af et geografisk informationssystem (GIS), har givet mulighed for at håndtere og analysere store mængder geografisk relaterede data på en ny måde. En praktisk forudsætning for gennemførelse af denne metode er således, at der er produceret digitale Original 1 kort for det pågældende område.⁴

Metoden skal ses som en videre udbygning af tidligere agroøkologiske studier af perioden efter udskiftningen, der har baseret sig på vurderinger og estimater af landbrugsproduktionen ud fra kortmateriale, skifter, landbrugstællingen 1837/38 og landøkonomisk litteratur. Herhjemme har navnlig S.P. Jensen kastet frugtbart lys over dette felt med detailanalyser fra Stevns og mere generelle artikler om udviklingen på landsplan.⁵ Grundlæggende agroøkologiske analyser af det vestjyske hedebrug omkring 1840 er gennemført af Kristian Marius Jensen & Ruth Helkiær Jensen, Peter Eigaard m.fl. og senest af Sofus Christiansen.⁶ Endelig har Hans Jørgen Winther Jensen udført betydningsfulde studier af den agrarteknologiske udvikling i første del af 1800-tallet, herunder sædskifte og foldudbytter.⁷

At foretage en agroøkologisk undersøgelse af det historiske landskab er imidlertid ikke uproblematisk. En troværdig agroøkologisk analyse kræver at undersøgelsenheden er geografisk velafgrænset, og at denne enhed er dækket af et samtidigt og velegnet kildemateriale. På grund af kildesituationen, det vil sige mangel på landsdækkende data, argumenterer Bo Fritzboeger for, at økohistoriske lokalanalyser er det eneste fagligt forsvarlige. Opskalering til landsdækkende makroundersøgelser, der foretages for at udjævne usikkerheden ved anvendelsen af gennemsnitstal, er i virkeligheden blændværk og usikkerheden akkumuleres in absurdum.⁸ Fritzboegers kritik er især møntet på analyser af fællesskabstidens landskab. Ved udskiftningens individualisering af landbrugsdriften ændres den agroøkologiske basisenhed fra landsbyen eller ejerlavet til gården eller bedriften. Kildesituationen bliver imidlertid ikke meget bedre af denne grund. Gennem 1800- og første del af 1900-tallet er det næsten kun muligt at operere med sognet som agroøkologisk enhed. Gårdniveauet kan kun fragmentarisk belyses ved hjælp af skifter, og i enkelte tilfælde dagbøger.⁹ Først med nutidens indberetninger af gødningsregnskaber og dyrehold er det muligt at fremstille pålidelige landsdækkende beregninger med udgangspunkt i den enkelte landbrugsbedrift. Hermed ikke sagt, at man

skal afholde sig fra at analysere agroøkosystemet i 1800- og 1900-tallet. Sog-
nestatistikken kan være yderst nyttig til at belyse produktionsformer og -ni-
veauer med, men opstillingen af balancemodeller er naturligvis behæftet med
et større moment af usikkerhed uden at den nødvendigvis akkumuleres in ab-
surdum.

Inddragelse af Original 1 kortet som supplement til en agroøkologisk vurde-
ring af situationen omkring 1840 har den styrke, at beregningen bliver for-
ankret i det fysiske landskab og tager hensyn til produktionsevnen af den en-
kelte parcel. Dette giver et mere nuanceret billede af produktionen end der
kan opnås alene ved anvendelse af amtsbeskrivelser, sognebeskrivelser og
-statistik.

I det følgende behandles tre problemstillinger. Først og fremmest præsentere
det grundlæggende ræsonnement bag metoden, herunder hvordan Original
1 kortets arealklasser og boniteten kan omsættes til værdier for den vegeta-
bilske produktion. Dette vil uundgåeligt blive forholdsvis omfattende og
teknisk. Ikke desto mindre er det nødvendigt at præsentere præmisserne med
en vis grundighed, hvis metoden skal kunne vurderes og kritiseres. Dernæst
aggregeres resultaterne til sogneniveau for at vurdere metoden i forhold til
foldudbytterne fra landbrugstællingen 1837. Endelig foretages en beregning af
den totale vegetabilske produktion, der skal vise variationen i produktionsev-
nen i forhold til den kulturhistoriske bygdeinddeling.

De anvendte kort er digitaliseret på Kartografisk Dokumentationscenter
under forskningsprojektet *Foranderlige Landskaber* (1997-2001). Denne digi-
talisering omfattede 14 sogne omkring Tåstrup Sø ved Århus, 24 sogne på
Nordfyn og seks sogne vest for Vejle. Materialet har tidligere været anvendt af
blandt andre Fabeck m.fl. (2002). I nærværende undersøgelse analyseres kun
områderne på Nordfyn og ved Vejle, da analysen er ganske omfattende og ma-
terialet må begrænses. Indenfor disse to områder er de tre væsentligste kul-
turhistoriske bygdetyper repræsenteret, nemlig ager-, skov- og hedebygd.¹⁰ Af-
prøvning af metoden i disse områder forventes at kunne bidrage til belysning
af metodens generelle anvendelighed og til en diskussion af mulige regionale
justeringer i forhold til kendte forskelle i for eksempel dyrkningssystemer,
sædskifter og redskabsbrug.

Landbrugsarealernes bonitet omsat til foderværdier

Metodens helt grundlæggende manøvre består i at omsætte boniteten fra Ori-
ginal 1 kortet til værdier for foderproduktionen, altså hvor mange foderenhe-
der der blev produceret på for eksempel én tønde land (tdl) agerjord boniteret
til takst 17 eller en eng til takst 8? En foderenhed svarer til foderværdien af ét
kilogram byg, forkortet FE.

Boniteringen omfattede kun landbrugsarealer, hvilket vil sige ager, eng, overdrev, heder, kær, moradser og græsningen i tørvemoser. De ikke-takserede arealer udgjorde fredskov, gadejord og veje, grus, sand- og lergrave, søer og vandhuller. Købstædernes gader, torve, bygningsgrunde og haver blev først matrikuleret fra 1863.

Sammenlignet med 1688-matriklen blev både agerjorden og de permanente græsgange vurderet grundigere i 1844. Boniteringen er beskrevet i samtiden af Christian Rothe, som deltog i matrikuleringsarbejdet fra begyndelsen.¹¹ Hans redegørelse er uvurderlig i forståelsen af boniteringen som en kombination af en naturvidenskabelig og agrarøkonomisk beregningsmåde.

Den naturvidenskabelige del af boniteringen bestod i en bedømmelse af jordens tekstur i forhold til en fastsat normaljord i Karlslunde syd for København. En nærmere redegørelse for boniteringens relation til jordbundsforholdene gives af Tovborg Jensen og Madsen m.fl.¹² Forholdet mellem teori og praksis i boniteringen, og i nogen udstrækning også relationen mellem jordbundsforhold og dyrkning, kommer til udtryk i følgende beskrivelse: »*En Jordtaxation, som skal skee i det store, kan ikke udføres blot efter theoretisk Kundskab og Jordernes stærkere eller svagere Egenskaber til at frembringe Vexter; thi ved Hjælp af hiin at udfinde disse og bestemme Jordens Værdi, udfordres kunstig Adskillelse og Opløsning af Jordbestanddelene, hvilken var altfor vidtløftig til at appliceres, og gav dog ikke noget bestemt rigtigt Resultat, fordi mange forskjellige udvortes Beskaffenheder ved jorderne: saasom Underlagets Dybde og dets Art, Jordens Beliggenhed imod Solen, Vandfald og deslige, have betydelig Indflydelse paa deres Evne til at frembringe Vexter og altsaa paa deres indbyrdes Forhold imod hinanden. Derimod maa Taxationen skee fornemmelig efter det indtryk, som Jorden, der skal taxeres, nemlig: baade Jordmassen selv og dens udvortes Beskaffenheder gjør paa Sandserne, men dette maa være grundet paa foregaaende Erfaring om de forskjellige Jordarters og Blandingers større eller mindre Fordeelagtighed til Agerdyrkning i Forbindelse med de ovennævnte udvortes Beskaffenheder. Om denne Erfaring er erhvervet, ved selv at dyrke Jord, eller ved anden Øvelse i at bedømme Jorder af forskjellige Slags og Godhed, er af Hensigtens Opnaaelse ligegyldigt.*«¹³ Passagen afslører datidens pragmatisme og nødvendigheden af at forholde sig til lokale forhold. Jordbundsvidenskaben befandt sig på et ungt stadie med det ene ben slæbende på den hævdvundne erfaring, og det andet ben søgende den videnskabelige sandhed. Hvad angår agerjordens bonitering er det påvist, at man havde godt fat i jordens nøgleegenskaber.¹⁴ Omvendt blev de permanente græsarealer ikke boniteret med ligeså stor sikkerhed. »*For Taxationen af Enge og Græsningsjorder, ved hvilken tilfældige Omstændigheder og udvortes Beskaffenheder mere maae komme i Betragtning end ved Taxation af Agerjord,*

maae vi ogsaa, forsaavidt deslige Taxationer ville forekomme under Prøve-Arbeidet, danne os en Regel, hvilken dog vil blive nærmere at prøve og overveie, naar de øvrige Landinspecteurer ere nærværende.»¹⁵

Alle landbrugsarealer inklusive permanente græsarealer skulle boniteres i forhold til den højeste værdi, som var takst 24. For agerjorden gjaldt følgende: »Ved Taxationen ansættes enhver Jord til den Classe imod 24, til hvilken den under almindelig god og for enhver Jordbruger anvendelig Dyrkning kan anses at hense, og forudsættes altsaa saadanne Grundforbedringer, som ere væsentlige for almindelig god Agerdyrkning, saasom: skadeligt Vands tilbørlige Afgravning, Stenes Oprydning og deres Anvendelse, forsaavidt deres Mængde ikke er saa stor, at Oprydningen og Bortførelsen var uoverkommelig eller vilde forvolde alt for betydelig Bekostning, og mere deslige, samt at alle en Eiendoms Jorder bruges lige godt, enten de ligge langt fra eller nær ved Bygningerne.»¹⁶ Her beskrives de grundlæggende forudsætninger for takseringen af agerjorden, eller rettere: agerjorden og de jorder, som ved forholdsvis simpel grundforbedring kunne bringes i dyrkning, navnlig overdrev og fugtige lavninger. Ved takseringen forudsattes en praktisering af godt landmandsskab, og i princippet måtte jorder af ensartet beskaffenhed ikke gives forskellig takst i forhold til afstanden fra bebyggelsen. I takseringen lå således et implicit incitament til opdyrkning og rationel drift.

En mængde arealer faldt imidlertid udenfor denne agerlands-kategori, nemlig arealer som ikke umiddelbart lod sig opdyrke og krævede en væsentlig indsats for at nå et hæderligt kulturstadium. Disse blev takseret i forhold til henholdsvis høets og græsningens mængde og godhed. Dette gjaldt principielt også arealer i fredsskove, som blev anvendt til høslæt eller græsning. For at takseringen af de permanente græsarealer kunne foregå mod takst 24 fastsatte man en økonomisk relation mellem produktionen fra ager og græsland. Denne relation blev ingenlunde betragtet som endegyldig og dens usikkerhed understreges, «men vi vide ikke at udfinde nogen bedre [beregningsmåde] og desuden vil den, efter hvad til Dato i denne Henseende er foreskrevet, kun sjelden blive at anvende og de mulige Feil ikke kunne have betydelig Indflydelse.»¹⁷ Som udgangspunkt kan man ikke regne med, at pengeansættelsen står i direkte relation med foderværdien. Dette kommer til udtryk derved, at arbejdsomkostningerne er indlejret i værdisætningen. »Vi antage at af bedste Jord, brugt som Agerland, kan af de forskellige sædvanlige Kornsorter efter Middeltal avles 8 Fold foruden Sædekornets og Arbejds-Bekostningernes Beløb, at ethvert Fold efter Middeltal giver 3 Rbd. [Rigsbankdaler], som ialt er 24 Rbd. pr. Tønde Land, at Jorden bruges i lige lang Tid til Kornsæd og til Foderurter, at ved Foderurter vindes det Halve imod ved Kornsæd, nemlig 12 Rbd. pr. Tønde Land og altsaa at den aarlige Indtægt af en Tønde Land bedste Jord bliver efter et Mittel-

tal 18 Rbd.«¹⁸ Ser man bort fra pengeansættelsen angiver Rothe her nogle helt centrale principper for at kunne omsætte boniteringen til foderværdier. Dette gøres i det følgende for de enkelte foderproducerende arealklasser.

Agerjorden

Et rigtig godt nettoudbytte var altså 8 fold ifølge Rothe. Regnes med rug eller byg, der opfattes som hårdt korn, var udsæden dengang ca. én tønne (95 kg) pr. tønne land og således var nettoudbyttet af 8 tønner rug 760 kg lig 760 FE/tdl.¹⁹ Hertil skal lægges en tønne i udsæd og en mængde (her ansat til én tønne) i arbejdsomkostninger, altså et bruttoudbytte på 10 fold. Dette stemmer umiddelbart godt overens med landbrugstællingen 1837, hvor udbytter over 10 fold praktisk talt er fraværende. Blandt de 1851 sogne findes kun ét sogn med et rugudbytte på 11 fold, nemlig Gurreby på Lolland, og fire sogne med et bygudbytte over 10,5-12 fold. Tre af de fire sidste (Gentofte, Tårnby og Vejle) var sogne som formentlig har haft nytte af købstadens latrin, mens det sidste var Holeby på Lolland.

Rothe medtager tilsyneladende ikke værdien af halm og stubgræsning (ævred), som skal forholde sig de 10 fold, men regner kun med nettoudbyttet i kerne. Skal man forsøge at estimere foderværdien af agerjordens samlede udbytte regnes med 10 fold. Kerneudbyttet bliver således 950 FE/tdl, idet ét kg byg eller rug er lig 1 FE. Halmen udgjorde ca. 20-33% af kerneudbyttet alt efter hvor ukrudtsfyldt og næringsrig jorden var.²⁰ Regnes med 20%, ved fradrag for spild, tækkemateriale og strøelse, bliver halmens værdi således 190 FE/tdl. Halmens værdi er svær at komme nærmere uden at kende sædskiftet. Eksempelvis blev rughalm, langhalm, foretrukket til tækning og havde dermed mindre værdi i foderregnskabet end havrehalm. Stubgræsningens værdi er også noget usikker. S. P. Jensen anvender værdien 65 FE/ tdl. for situationen omkring 1750 for en jævn god lerjord, der antagelig havde en bonitet på omkring takst 18.²¹ Tallet var næppe meget anderledes for situationen omkring 1840 med mindre der var græs- eller kløverudlæg i kornet og selvom det var tilfældet var det kun hvert ottende til tiende år. Tages dette til indtægt vil stubgræsningen fra en tønne land agerjord til takst 24 således være $\frac{1}{3}$ større, det vil sige 87 FE. En tønne land besået agerjord til takst 24 vil ifølge disse beregninger give 950 FE i kerne, 190 FE i halm og 87 FE i stubgræsning, det vil sige 1227 FE/tdl. eller 2231 FE/ha.

I overstående citat anvender Rothe pengereationen 24:12 rigsdaler mellem besået og hvilende agerjord. Dette er imidlertid næppe betegnende for foderrelationen mellem samme arealklasser. For perioden 1835-40 anslår S.P. Jensen, at agerjordens produktion af korn og græs målt i FE er nogenlunde lige stor (1:1), hvorimod den i midten af 1700-tallet var noget større i kornårene ca.

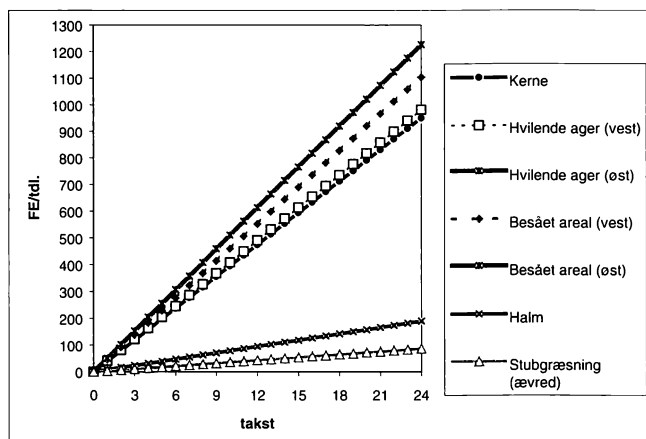

Fig. 1. Agerjordens estimerede foderværdi fordelt på kerne, halm, stubgræsning, hvilende og besået areal i Øst- og Vestdanmark. I Østdanmark er kurverne for det besåede areal og den hvilende ager sammenfaldende.

5:3.²² Dette skyldes overvejende kløverdyrkning som omkring 1840 omtrent havde fordoblet udbyttet fra den hvilende ager.

Roths antagelse af lige lang *brug* og *hvile* minder om en art kobbelbrug eller græsmarksbrug. Adskillige eksempler på de regionale brug og hvile-tider omkring 1840 kan findes i amtsbeskrivelserne, men det kræver et stort arbejde at systematisere oplysningerne. Alternativt kan man inddrage brug og hvile-relationen fra 1861-landbrugstællingen. Selvom tællingen ligger godt 20 år senere formodes den regionale tendens at være den samme, muligvis med en svagt nedgang i hviletiden i forhold til brugstiden. En foreløbig undersøgelse af 1861-tællingen tyder på, at forholdet mellem brug og hvile stadig bar præg af de gamle dyrkningssystemer fra før udskiftningen. Det viser sig ved, at hvileperioden i hovedparten af de østdanske amter udgjorde ca. 38-43% af rotationen, altså ikke meget over trevangsbrugets 33% foruden et diskutabelt indslag af boreagre. Der hersker nogen uenighed om hvorvidt den årligt besåede del af bymarken var fuldkommen under plov eller om en eller flere åse og agre i reglen lå brak til høslæt eller tøjret afgræsning.²³ I jyske markbøger, hvor den aktuelle brug ofte anføres har Jørgen Rømer konstateret stor overensstemmelse mellem den teoretiske og den faktiske anvendelse af det besåede areal.²⁴ I de midt-, vest- og nordjyske amter 1861 udgjorde hvileperioden 48-55%, hvilket er mere i tråd med græsmarksbrugets rotation. Denne øst-vest forskel var nok lidt mere udpræget omkring 1840 eftersom dette er tættere på fælleskabstiden. Anvendes 1844-matriklens forudsætning om brug og hvile vil de bedste resultater teoretisk set forekomme i amter med en brug og hviletid nær 50%. I 1861 var dette for eksempel gældende i Hjørring og Skanderborg.

Om *den hvilende agerjord* kan man generelt sige, at den i første del af 1800-tallet befandt sig i en kultiveringsmæssig transformationsfase gående fra et uplejet naturgræs-stadie til den moderne betegnelse græs i omdrift. Som S.P. Jensen anfører bestod den største opgave i at »forvandle den halvville jord til en sund, dyb, skør, ren og jævn kulturjord« gennem især brakbehandling og afvanding.²⁵ Udlæg af græs og kløver blev mere og mere anvendt og gav gode resultater, hvis jorden havde opnået et vist kulturstadie. Hans Jørgen Winther Jensen viser, at man i de to undersøgte østdanske amter gjorde nogen brug af hel eller ren brak, mens man i de to jyske amter stort set ikke anvendte brakbehandling, fordi de lettere jorder af fare for sand- og muldflugt ikke tålte at henligge vegetationsløse.²⁶ Denne udvikling fortsatte, hvilket er helt tydelig i landbrugstællingen 1861, hvor ren brak udgør 10-15% af omdriftsarealet øst for Lillebælt, mens brakarealet i det meste af Jylland bortset fra de østlige amter Århus, Skanderborg og Randers kun udgør 5-7%. Ren brak medregnes imidlertid ikke i dette estimat, idet denne brakform omkring 1840 primært var udbredt på de større gårde og på andre mønsterbrug. Halvbrak var derimod et naturligt led i opbrydningen af græsmarken før første kornsæd. Produktions-tabet ved halvbrak har været forholdsvist minimalt, idet forsommerens kraftige græsvækst blev udnyttet før man gik i gang med omlægningen.

Et andet vigtigt punkt er forekomsten af kløver. En god kløveravl på den hvilende ager kunne give en lige så høj foderproduktion per tønde land som produktion af for eksempel byg. I 1861 viser anvendelsen af kløver og græsfrø sig stort set at være koncentreret i amterne øst for Lillebælt samt Århus amt. Selvom kløver kun giver markant bedre foder de første to år af hviletiden har anvendelse medført en generel berigelse af agermarkens kvælstofpulje. Dette berettiger en ansættelse af foderværdiforholdet mellem brug- og hviletiden til 5:5 i Østdanmark, mens den kun ansættes til 5:4 i Vestdanmark, hvor græsmarkerne var mere uplejede og naturlige.

For græsmarkerne i omdrift betyder dette, at de ansættes til et maksimaludbytte på 1227 FE/tdl. i Østdanmark og 982 FE/tdl. i Vestdanmark. Den værdi, der skal bruges i denne metodes beregningen skal imidlertid være en middelværdi for hele rotationsperioden, altså et gennemsnit for produktionen i både korn- og græsårene. I Østdanmark er værdien af en jord til takst 24 beregnet til 1227 FE/tdl, i Vestdanmark 1104 FE/tdl. S. P. Jensen angiver et gennemsnitsudbytte for hele landet 1835-40 til 1160 FE/ha.²⁷ Ifølge Original 1 beregningen svarer dette til en gennemsnitlig produktion i Østdanmark på en jord til takst 13, i Vestdanmark takst 14.

Eng og hø

»Antages derimod, at et Læs godt Haardbundshøe er værd 3 Rbd., da brugen af Eftergræsningen kan regnes imod Høstomkostningerne, saa vil en Tønde Land Engbund som giver aarlig 6 læs godt Haardbunds-Hø indbringe 18 Rbd. og være liig en Tønde Land til 24.«²⁸ Som det fremgår var 6 læs godt hø det maksimale udbytte af en tønde land. Med godt hårdbundshø menes formentlig urterigt hø fra en forholdsvis veldrænet eng på en velomsat tørvejord. Mængden svarer for eksempel til hvad en fortrinlig eng ved Seden langs Odense Å gav på samme tid, hvor hver bonde fik 18-20 læs hø på 3 tønder land.²⁹

I forbindelse med matrikuleringskommissionens arbejde i Jylland fremgår det dog, at takst 24 kun svarer til 5 læs godt hø, og at denne øvre grænse på 5 læs også har været anvendt i Østdanmark, eftersom det anføres at: »*Enge eller Kiær, som er af den Beskaffenhed og Godhed, at de kunne bruges til Høeslet, ere i enhver Henseende under samme Vilkaar og af samme Værdie i Henseende til Bonitering, som Engene i de andre Provindser, da upaatvielelig et Læs Høe af samme Størrelse og Høet af samme Godhed, er i det mindste af samme, og maaskee af større Værdie i Hede-Egnene end i de bedre Egne, og derfor behøves ikke nogen særskilt Regel for disses Bonitering, men de blive at behandle paa samme Maade, som med Engboniteringen hidindtil er fulgt.*«³⁰

Det store problem er dog hølæssets vægt. Det er vanskeligt at få ensartede

Hølæs/tdl.	1. Klasse Godt hø Takst	2. Klasse Middelmådigt hø Takst	3. Klasse Ringe hø Takst
5	24	16	12
4 ^{1/2}	21-22	14-15	10-11
4	19-20	12-13	9-10
3 ^{1/2}	16-17	11-12	9-8
3	14-15	9-10	7-8
2 ^{1/2}	12	8	6
2	9-10	6-7	4-5
1 ^{1/2}	7-8	4-5	3-4
1	4-5	3-4	2-3
3/4	3-4	2-3	1-2
1/2	2-3	1-2	1-1/4
1/4	1-1 1/4	3/4-1	1/2-3/4
1/3	1/2-3/4	1/4-1/2	0-1/4

Fig. 2. Sammenhængen mellem enghøets mængde (læs), kvalitet (klasse) og bonitet.

oplysninger på dette felt. For tiden før udskiftningen opererer S. P. Jensen generelt med det forhold, at 1 læs hø = 32 lispund = 256 kg = 100 FE.³¹ Estimatet bygger imidlertid på bondelæs á 256 kg, det vil sige forholdsvis små læs som man normsatte således i slutningen af 1700-tallet i forbindelse med landboreformerne. Fra samme periode er der i 1789 også vidnesbyrd om læs på 50 lispund svarende til 400 kg.³² Sofus Christiansen opererer med hølæs af 350 kg for Peder Knudsens hedebrug omkring 1840.³³ Mod slutningen af 1800-tallet blev den gængse vægt af et læs ansat til 500 kg.³⁴ Dette er ganske tæt på beskrivelsen af Odense amt i 1843, hvor det sammenfattende fremgår, at den højeste avl ved et slæt antager 5-6 læs af 60 lispund (480 kg), ved to slæt 7-8 læs, mens det almindelige udbytte kun er 3 læs samt, at sylt og moseenge ofte kun giver det halve, det vil sige ca. 1½ læs per tønne land.³⁵ Dette er helt i overensstemmelse med en vurdering fra 1870'erne, hvor mængden fra henholdsvis gode velbehandlede naturlige enge angives til 2000-3000 kg/tdl, middelgode enge 1000-1500 kg/tdl, og simple moseagtige og sure enge til 250-500 kg/tdl.³⁶

I forlængelse af dette, anvendes 60 lispund (480 kg) som norm for vægten af et læs i nærværende analyse, eftersom denne norm stemmer bedst overens både kronologisk (1843) og geografisk (Odense amt) med undersøgelsen. Lignende tal for Vejle amt kan ikke umiddelbart fremskaffes, hvorfor de 60 lispund også anvendes for denne provins.

Værdien af enghø sættes traditionelt til 2,5 kg pr. FE.³⁷ En tønne land god eng til takst 24 har således leveret 5-6 læs af 480 kg, svarende til 960-1150 FE ved første slæt. På naturlige enge foregik høhøsten traditionelt i juli.³⁸ Hertil kommer en mængde til eftergræsning eller andet slæt, hvilket svarer til 1-2

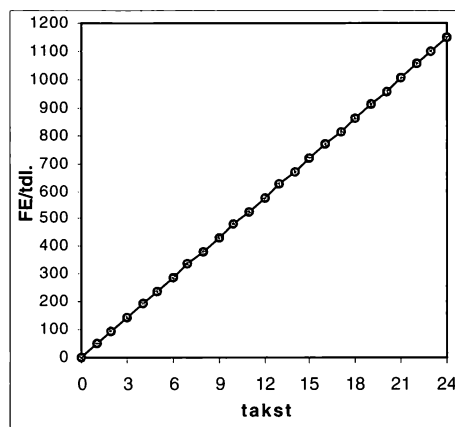

Fig. 3. Enghøets estimerede foderværdi.

læs yderligere, eller 190-380 FE. Tilsammen kunne en god eng til takst 24 producere 1150-1530 FE/t. De 1530 FE repræsenterer et maksimaludbytte i gode græsår. Her anvendes det mere konservative estimat på 1150 FE/t.

Til sammenligning forsøger Sofus Christiansen både at vurdere engens foderværdi efter læssenes tørstofvægt og moderne mål for produktiviteten af våde naturgræsarealer. En ådalseng på Karup hedeslette vurderes til 920-1670 FE/t.³⁹ Dette er noget højere end nærværende estimat på 1150 FE/t, hvilket kan skyldes, at Peder Knudsen både vandede og til dels gødede engen og dermed optimerede produktionen udover 1844-matriklens forudsætninger. I dag angives produktionen på en næringsrig fugtig eng til 990-1540 FE/t.⁴⁰ I den modsatte ende vurderer Jensen & Jensens engene i Borris og Sdr. Felling sogne omkring 1840 til 250 FE/t. i gennemsnit.⁴¹ Også S. P. Jensen argumenterer for ganske beskedne høudbytter i størrelsesordenen 165-330 FE/t. for tiden omkring 1800.⁴² Dette skyldes først og fremmest de små læs (256 kg), der lægges til grund. Det skal dog erindres at de 1150 FE, som her anvendes, udtrykker de bedste enges produktion. Det er muligt at S. P. Jensens eng befandt sig i den lave ende af bonitetsskalaen, for eksempel fra 4 til 8. Via boniteringen kan man ikke aflæse engens kvalitet. Hvor det gode hø var rigt på urter og græsser (proteiner), var ringe hø mere celluloseholdigt indeholdende flere halvgræsser og siv, dvs. at der skulle dobbelt så meget ringe hø som godt hø til en given takst. Foderværdien af ét kilo ringe hø ækvivalerer nogenlunde med ét kilo halm.

Overdrevsgræsningen

»Antages derimod Værdien af et Høveds Græsning til 3 Rbd. og det befindes, at paa en Tønde Land kan græsses et Høved, da indbringer den 3 Rbd. og er liig en Tønde Land til Taxten 4, udfordres 2 Tdr. Land, da indbringer hver Td. Land kun aarlig 1½ Rbd. og er liig en Td. Land til Taxten 2, udfodres 3 Tønder Land til et Høveds Græsning, da indbringer den aarlig 1 Rbd. og er liig en Tønde Land til Taxten 1⅓, men udfordres 4 Tønder Land til et Høveds Græsning, da indbringer den aarlig 72β. [Skillig] og er liig en Tønde Land til Taxten 1.«⁴³

Denne opgørelsesmåde var tilsyneladende kun gældende for Østdanmark for

tdl. pr. høved	takst	rigsdaler
1	4	3
2	2	1½
3	1⅓	1
4	1	½

Fig. 4. Overdrevenes græsningstryk, bonitering og pengeværdi.

det man må betegne som tørre vedvarende græsarealer eller overdrev og fælleder. Rothe anfører: »Imidlertid er ikke vor Mening, at denne Fremgangsmaade ogsaa skulde kunne tages til Regel for Taxationen af de jydskes Heder, da den udentviil er forbunden med flere Vanskeligheder og fordrer nøiere Bestemmelser.«⁴⁴ Han mener samtidig, at denne græsningstaksation kun sjældent vil blive anvendt, således at mulige fejl ikke ville få betydelig indflydelse.

De permanente græsarealers foderværdi i Østdanmark kan estimeres ved et hoveds foderbehov. Et hoved svarer traditionelt til en ko. De øvrige græsædernes foderbehov, altså hestenes, studenes, ungkvægets og fårenes, skal således sættes i relation til denne hovedsenhed. En vigtig forudsætning i denne sammenhæng er hovedets forbrug og udbindingsperioden, altså hvor stor en del af året hovedet græsser på arealet. Worsøe har undersøgt dette nærmere for fællesskabstiden og konstaterer, at udbindingsperioden typisk var seks måneder fra begyndelsen af maj til begyndelsen af november.⁴⁵ Her regnes med, at udbindingsperioden var uændret efter udskiftningen, hvilket svarer til, at halvdelen af et hoveds årlige foderbehov stammede fra de permanente græsarealer. Omkring 1840 vurderer S.P. Jensen en kos foderbehov til 1430 FE/år.⁴⁶ Sofus Christiansen derimod vurderer den til 2190 FE/år.⁴⁷ Denne store forskel kan dels forklares med vægten af kreaturet og dels med vurderingen af forbruget af vedligeholdelsesfoder og foder til mælkeproduktion. Vedligeholdelsesfoder betegner den fodermængde et kreatur skal have for at overleve uden at yde mælk eller vokse. S.P. Jensens gennemsnitsko vejer 300 kg, bruger 3 FE/dag til vedligehold og 1 FE/dag til mælkeproduktion (1000 liter/år). Peder Knudsens ko estimeres til 400 kg, bruger 3,5 FE/dag til vedligehold og 2,5 FE/dag til produktion af 1465 liter per år. Fra Odense Amtsbeskrivelse (1843) gives imidlertid eksempler på både vægt og mælkeproduktion. En »almindelig« ko angives at veje ca. 350 kg med en mælkeproduktion på 1314 l/år (Anderupgård) og 1140 l/år (Hofmansgave). En almindelig ko angives at veje $\frac{3}{4}$ af østfrisiske køer på 900-1000 pund.⁴⁸ Anderupgårds produktion vurderes til lidt over middel, mens Hofmansgave er middelmådig med temmelig ringe fodring om vinteren. Anslås gennemsnitsproduktionen til 1200 l/år, får man et forbrug pr. ko på 1680 FE/år. Bruges dette som udgangspunkt betyder det at en græsningsjord til takst 4 producerede 840 FE/tdl/år, en græsningsjord til takst 2 producerede 420 FE/tdl/år og så videre.

Hedegræsning

For matrikuleringskommissionens arbejde i Jylland anførtes nøjere bestemmelser for græsningen på de lyngbegroende strækninger, det vil sige heder.

Lyngbevoksede moser blev også betragtet som hede og takseret som sådan. Således svarede 576 tønder land af den dårligste hede til 1 tdl. af den bedste

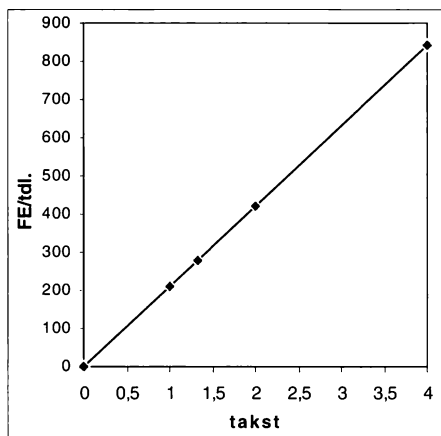

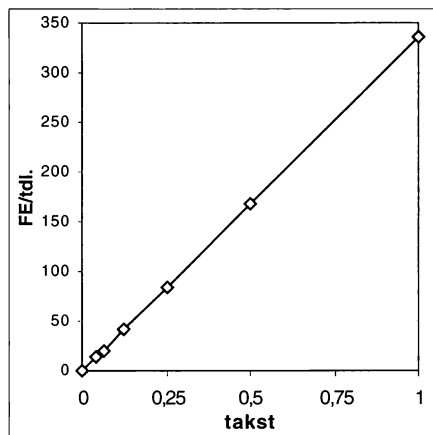
Fig. 5. Overdrevenes estimerede foderværdi ved en udbindingsperiode på 6 måneder.

agerjord, hvilket i sig selv er absurd. Dette underkendes ingenlunde: »Ogsaa formener jeg, at de jydsk Heder ere ansatte alt for lavt. Jeg skal ikke modsige, at der kan være Hedestrækninger i Jylland, som ikke ere mere værd end Taxt $1/24$ af 1 imod 24, hvoraf der fordres 576 Tdr. Land til en Td. boniteret Jord, men der ligger dog noget overdrevent og usandsynligt i, at der skal 2968 $2/14$ Td. Land til at udgiøre en Td. nyt Hartkorn, og det forudsætter i alt Fald en finere Vægtskaal, end der synes at være anvendelig paa Tilfældet.«⁴⁹ Ved fastsættelsen af hedens græsningsværdi, var man nødt til at overføre meget store strækninger fordi de om vinteren var vandfyldte, og derfor lyngfri. Fugtige lavninger, kaldet grønninger, kunne også have stor betydning for fastsættelse af taksten.⁵⁰ Dette antyder at grønningerne var en relativ vigtig græsningsresource i hedeegnene, navnlig hvor engene var få eller dårlige. Som eksempel på hedens græsningstryk nævner Rothe fåreholdet på Ringgive Præstegaard, hvor der græssede 1 får pr. 8 tdl. Af denne type får vurderes 8 til at være lig 1 høved svarende til 56 tdl. hede pr. høved eller takst $1/14$. Kommissionen besluttede imidlertid at nøjes med at anvende 6 takster fra 1 til $1/24$, altså ville heden

tdl. pr. høved	takst
$2\frac{1}{2}$	1
5	$1/2$
10	$1/4$
20	$1/8$
40	$1/16$
60	$1/24$

Fig. 6. Lynghedernes græsningstryk og bonitering.

Fig. 7. Lynghedernes estimerede foderværdi ved en udbindingsperiode på 6 måneder.

ved bemeldte præstegård blive takseret til $\frac{1}{16}$.

Skal man forsøge at vurdere denne hedegræsningens foderværdi mere generelt kan man tage udgangspunkt i fårenes årlige foderforbrug. Et får sættes i dette tilfælde i forholdet 1:8 til et høved. Som omtalt ovenfor regnes med et høveds foderbehov på 1680 FE/år og et fårs således ca. 210 FE/år. Antager man at fårene gik ude ca. 6 mdr. om året skulle halvdelen af foderet komme fra heden, svarende til 105 FE. Nogle steder kunne fårene dog gå ude helt indtil jul og i milde vintre genudsættes, hvis der var foderknaphed. På de bedste heder til takst 1, kunne 1 høved eller 8 får nøjes med $2\frac{1}{2}$ tdl. svarende til en foderværdi på 336 FE/tdl. Jensen & Jensen (1979) anvender en hedeværdi på 25 FE/tdl. for situationen omkring 1840. Dette svarer nogenlunde til værdien af en hede med en bonitet på godt $\frac{1}{16}$ og dækker det samlede hedeareal indenfor ressourceområdet, både ung og gammel hedelyng. Sofus Christiansen anvender en hedeværdi på 165 FE/tdl. til fåregræsning svarende til en takst omkring $\frac{1}{2}$. Han opererer imidlertid med forskellige hedetyper, hvor denne repræsenterer en ung hede, hvor træstofindholdet er relativt lavt således at 1 FE er lig 6,5 kg lyng. I dag angives produktionen fra lyng og græshede til 137,5-220 FE/tdl.⁵¹ Lyngkvaliteten varierer altså en hel del, ikke kun i forhold til jordbundsforholdene, men også i forhold til lyngens alder.

Kærgræsning

De fugtige græsgange, dvs. moser og sure enge, som ikke var begroede med lyng og brugtes til græsning benævntes kær. Kær blev ansat knap så lavt som heder eftersom kommissionen mente, at kærgræsningen var noget bedre end græsningen på de lyngbegroede strækninger.

tdl. pr. høved	takst
1	3
2	1½
3	1
6	½
12	¼
24	⅛
48	⅙

Fig. 8. Kærs græsningstryk og bonitering.

Hvor der skulle 10 høveders hede-græsning til en tønne land agerjord af takst 24, fordrede kær kun 8 høveder. Rothe anfører: »Denne Slags Moser, eller saa kaldte Kiær der kun bruges til Græsning, forekomme i Almindelighed ikke uden i Hede-Egnene, hvor de derimod forefindes i store Strækninger, og hvor deres Cultivering ved Vandafgravning og deslige, forudsætter omtrent ligesaa store Hindringer som de egentlige Heders. Deels af denne Aarsag og deels fordi Arten af Græsning er i sig selv som Fødemiddel mindre værd formedelst deres Størrelse uden Forhold til, eller Forbindelse med dyrkbar jord, ere disse græsninger som Gjentand for Bonitering.⁵²

De grundforbedringsarbejder der var forbundet med både hedeopdyrkning og afvanding af kær udgjorde altså så omfattende en investering i form af arbejdskraft og kapital, at man i boniteringen ikke kunne tillade sig at vurdere jordens potentiale som ager. Disse arealer blev meget lavt boniterede og det virkede som incitament for opdyrkning og afvanding på store dele af den jys-

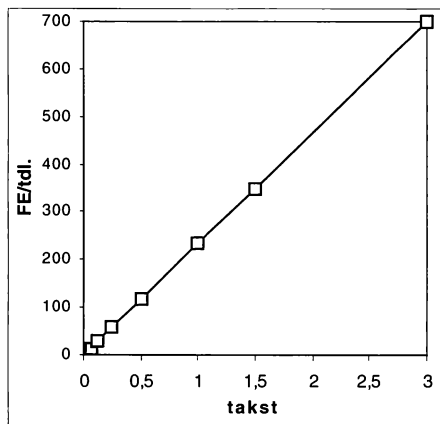

Fig. 9. Kærs estimerede foderværdi ved en ud-bindingsperiode på 5 måneder.

ke halvø, fordi man stort set ikke skulle betale skat af en opdyrket hede- eller kærlod i forhold til et gammel agerstykke.

Estimeringen af kærs foderværdi er foretaget på samme måde som for de øvrige græsningsarealer og med samme forudsætningerne for et hoveds årlige foderbehov. Udbindingsperioden er dog nedjusteret til 5 måneder, fordi fugtighedsforholdene forår og efterår har spillet kraftigt ind på deres udnyttelse. Som det fremgår af figuren kunne de bedste kær give 700 FE/tdl, mens de dårligste kær kun gav omkring 15 FE/tdl. I dag ansættes en næringsfattig sur eng til 330 til 440 FE/tdl, svarende til en kærjord omkring takst $1\frac{1}{2}$.⁵³

Kobling af bonitet og arealanvendelse

Ved hjælp af ovenstående estimater for foderværdien af de forskellige arealklasser kan produktionen målt i foderenheder beregnes i et GIS.⁵⁴ Da boniteringen af de ekstensive arealer var mere differentieret i Jylland end på Øerne er det vigtigt, at begge landsdele er repræsenteret, hvis metodens generelle anvendelighed skal afprøves.

Arealanvendelsen og boniteringen udgør to særskilte lag i Original 1 kortet og har ikke nødvendigvis sammenfaldende grænser. Hvorvidt et givet areal var takseret som ager eller eng, fremgår ikke af taksationsprotokollerne. Derfor må de to lag sammenkobles, hvis metoden skal gennemføres. Dette er imidlertid forbundet med nogen usikkerhed. Først og fremmest fordi de to lag typisk er tegnet på to forskellige tidspunkter, arealanvendelsen på udskiftningstiden, der for eksempel kunne være 1790, og boniteringen ved matrikuleringen i årene 1806-22, med mulighed for korrektion indtil 1844. Arealanvendelsen var dengang fra naturens hånd i langt højre grad end i dag bundet til landskabets fysiske geografiske forhold. Store homogene markfelter var mere undtagelsen end reglen. Små eng- og skovpletter brød de fleste steder den jævne kulturflade op i uregelmæssige stykker. Dette mosaiklandskab kunne boniteringskommissionen naturligvis ikke tage hensyn til i takseringen, hvis arbejdet skulle være færdigt indenfor en overskuelig årrække. Bonitetsgrænserne blev derfor trukket med lineal som tilnærmede afgrænsninger af områder hvor dyrkningspotentialet og driftsformen bedømtes nogenlunde ensartet. Dette medførte at utallige skov-, engstykker og lignende blev »hugget over« eller indrammet som inklusioner i større agerfelter. Skal man bruge boniteringen og arealanvendelsen sammen må man derfor affinde sig med en vis uoverensstemmelse mellem grænserne af disse to lag. En uoverensstemmelse der generelt er mindst i relativt flade og let bølgende landskaber, hvor fugtighedsforholdene ikke ændres markant meter for meter. Omvendt er uoverensstemmelsen størst i kuperet terræn med afløbsløse lavninger og en konstant vekslen mellem ager, eng og skovlodder. I sidstnævnte landskabstyper vil koblingen medføre en svag under-

repræsentation af de våde arealer. Men set i forhold til mulighederne for at beregne foderproduktionen ved hjælp af sognestatistik er nærværende metode langt nøjagtigere såfremt der er enighed om forudsætningerne, det vil sige sammenhængen mellem foderværdier og bonitet.

I GIS-systemet foretages en såkaldt geografisk kombination af lagene, hvor arealer med overvægt af ager indenfor en bonitetsgrænse henføres som ager, og arealer med overvægt af eng indenfor en bonitetsgrænse henføres som eng. De enkelte arealer, kaldet polygoner, har hver en centroide, et beregnet midtpunkt, og det er reelt dette midtpunkts nøjagtige position, der afgør hvilken arealklasse systemet opfatter som den overlejlrende. Hvis et bonitetspolygons centroide befinder sig indenfor et stykke ager bliver foderværdien af dette bonitetspolygon beregnet som ager og så fremdeles.⁵⁵ Derved skabes et kort, hvor hver bonitetspolygon er henført til en arealanvendelse og dermed en bestemt driftsform og foderklasse. Efterfølgende kan man multiplicere det boniterede areal med foderværdien af den givne foderklasse. Således skabes et resultat-kort, der angiver foderværdierne for hver eneste polygon.

Sammenligning med landbrugstællingen 1837/38

For at afprøve metodens pålidelighed kan man foretage en simpel sammenligning af de beregnede foldudbytter fra Original 1 kortet med foldudbytterne opgivet i landbrugstællingen 1837/38.⁵⁶ Forudsætningen er som beskrevet tidligere, at en agerjord til takst 24 giver 10 fold af de sædvanlige sædarter. Beregningen er foretaget ved at aggregere de arealvægtede foldudbytter fra Original 1 kortet til sogneniveau. Landbrugstællingens opgørelser af foldudbytter for rug, byg og havre er både angivet særskilt og som vægtet gennemsnit i for-

Foderklasser	Arealanvendelse og bonitet	Region
Korn	Ager > 0	DK
	Have/toft > 0	DK
	Skov > 4	DK
	Hede > 1	Jylland
Hø	Eng > 0	DK
	Mose > 0	DK
	Kær > 3	Jylland
Græsning	Skov ≤ 4 – overdrev	DK/Øerne
	Hede ≤ 1 – hede	Jylland
	Kær ≤ 3 – kær	Jylland

Fig. 10. Sammenfatning af principperne for kobling af arealanvendelse og bonitet.

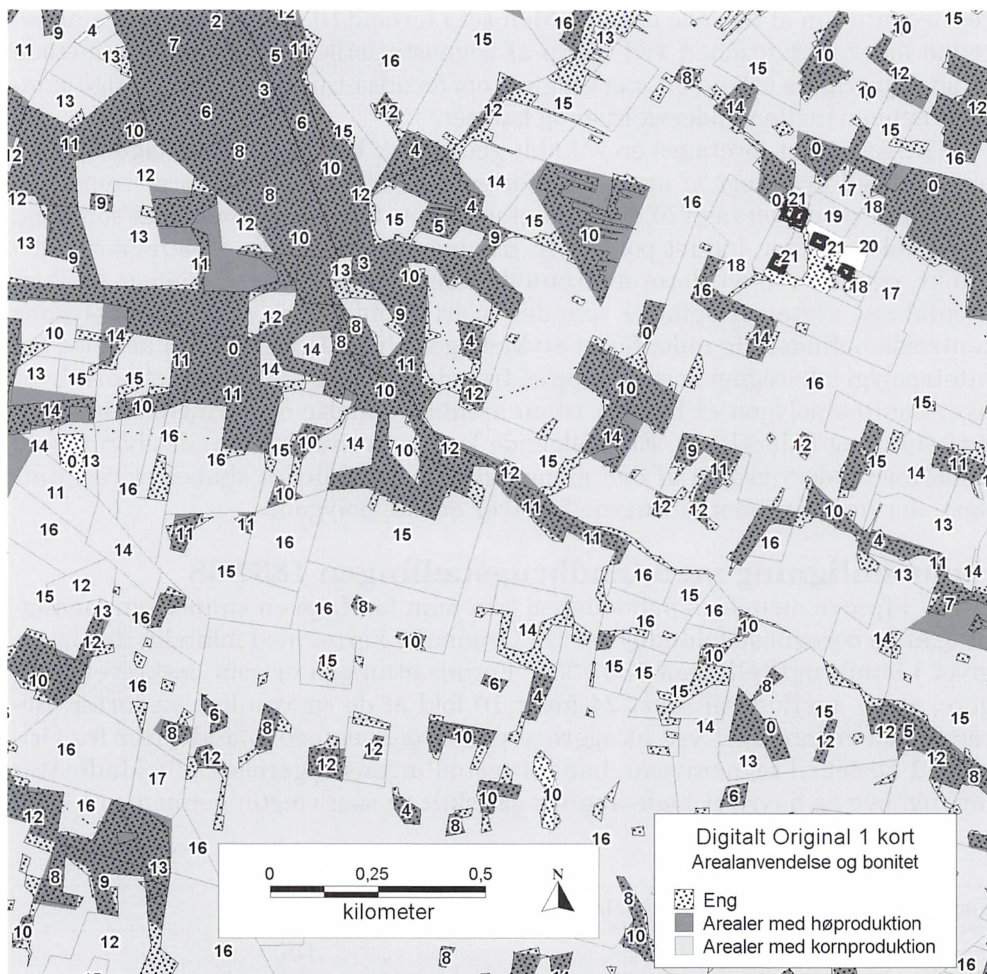

Fig. 11. Eksempel på koblingen mellem Original 1 kortets arealanvendelse og bonitet fra Allese og Beldringe (Nordfyn). Kortet viser hvorledes eng-temaet »stemples« ned i bonitets-temaet og bliver til arealer med høproduktion. Bemærk hvordan små eng-pletter overgår til arealer med kornproduktion i tråd med Rothes forudsætning om grundforbedringsarbejder.

hold til udsæden i et forsøg på at angive et mål for foldudbyttet af de sædvanlige sædarter. 1837-tællingen angiver ikke udsædtætheden, tønder udsæd pr. tønde land. Udsædtætheden er derfor beregnet søgnevist fra 1861-tællingen, hvor både det besåede areal og tønder udsæd er opgjort. Denne relation er

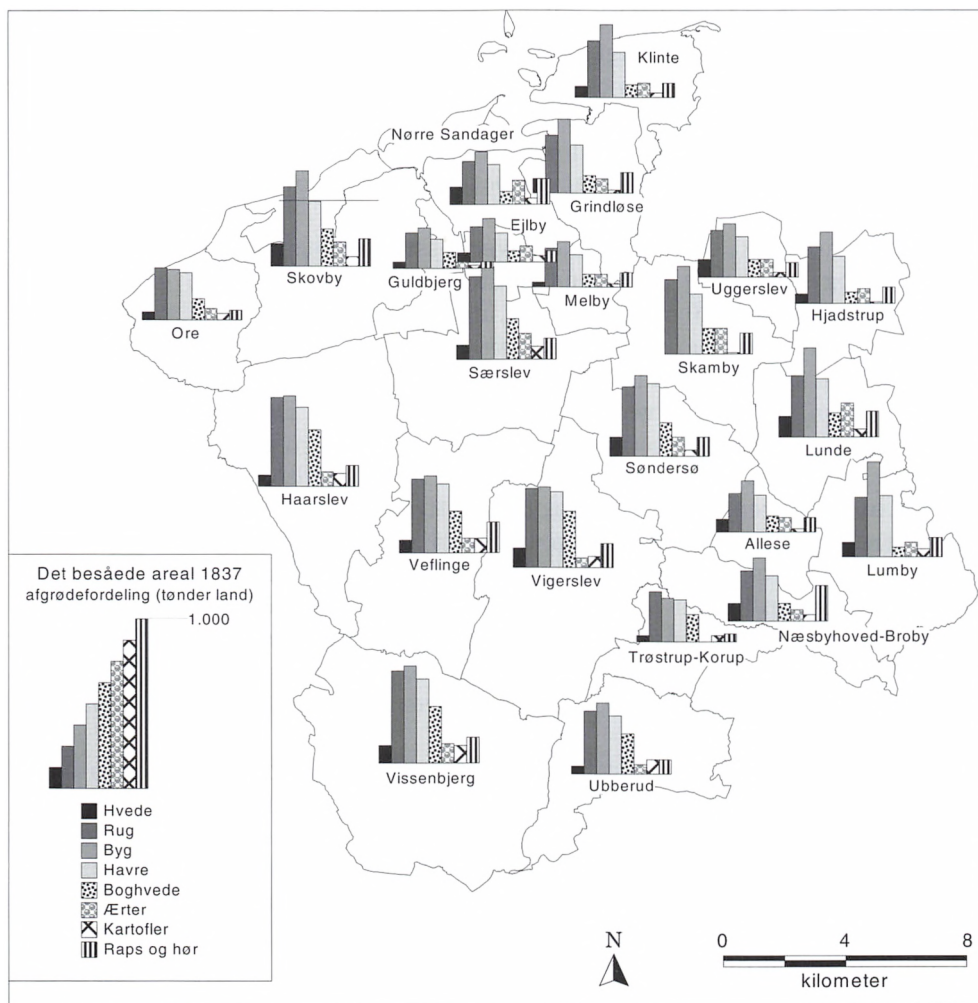

Fig. 12. Afgrødefordelingen for det besåede areal ifølge 1837-landbrugstællingen i det nordfynske undersøgelsesområde. Bemærk den fortsatte dominans af rug, byg og havre trods indslag af andre afgrøder. Boghvede var den fjerde almindeligste kornart. Der er ikke oplysninger for Bogense landsogn.

overført til 1837-tallene. Metoden er ikke uproblematisk, men alligevel nok det mest præcise bud, der kan etableres for et større materiale som dette.

Transformationen af agerbruget mod dyrkning af nye afgrøder som kartofler og kløver er allerede synlig i 1837-tællingen. Det »sædvanlige« var altså en re-

lativ størrelse. De klassiske hovedkornafgrøder, rug, byg og havre, var imidlertid stadig klart arealmæssigt dominerende og dækkede i gennemsnit 84% af det besåede areal på Nordfyn og 69% ved Vejle. Kun ved Vejle var boghveden næsten ligeså betydningsfuld som byg.

Derfor må foldudbytterne af de tre kornsorter endnu betragtes som sædvanlige om end der, som tidligere, var betydelig regional forskel i anvendelsen af disse afgrøder.

Figur 13 viser ikke overraskende uoverensstemmelse mellem Original 1-beregningen og landbrugstællingens foldudbytter. Korrelationen er størst for havre, det vægtede foldudbytte og rug, mens byg viser en lidt dårligere sammenhæng. Korrelationen er dog ikke overbevisende selvom tendensen er klar. En af årsagerne til forskellen kan være at Original 1-metoden forudsætter en halvering af produktionen ved en halvering af taksten. Dette har navnlig konsekvenser for de lavt boniterede agerjorder, idet en jord skal boniteres højere end takst $2\frac{1}{2}$ for at give 1 fold. Ifølge denne logik spildte man således sin ud-sæd ved at tilså arealer under takst $2\frac{1}{2}$. Dette har næppe været tilfældet selvom jorderne var tarvelige. Problemstillingen kommer navnlig til udtryk i Vejle-området udprægede hedesogne Vorbasse og Randbøl, hvor foldudbyttet ifølge beregningen kun er omtrent det halve af 1837-tællingens fold. Dette tyder på, at boniteringen trods sin fornemme hensigt om en objektiv ligning alligevel ikke pålagde de magre egne en skattebyrde, der svarede til den reelle produktionskapacitet, som Rothe også anførte i forbindelse med hedeboniteringen.

I beregningen har jeg endda forsøgt at tage højde for dette, eftersom hedeområder med en bonitet over 1 ikke er medregnet, selvom de principielt bør vurderes efter deres kornproduktion og ikke som hedeegræsning. Ved første beregning blev hedearealer med en bonitet over 1 også medregnet som kornproducerende arealer. Her blev udbytterne dog kun ca. 0,2 fold lavere, altså ikke en markant forskel. Dette giver anledning til slutningen om en mildere skat-telning af agerjorden i de magre egne.

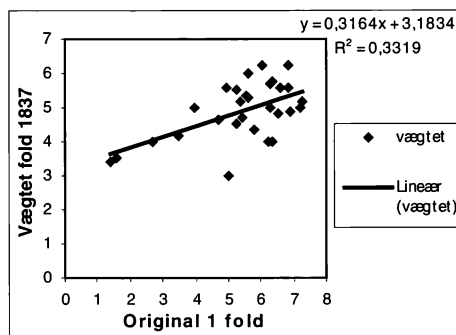
Det skal imidlertid erindres at også 1837-tællingens foldtal er omdiskuterede, så det er ikke en uproblematisk kilde at vurdere metoden efter. Indtil for nylig var den herskende opfattelse, at tællingens foldtal var for lidt for lave ud-fra den begrundelse, at man i samtiden var bange for at indberetningen kunne anvendes som grundlag for beskatning og fordi 1837 var et høstår under middel. I sin afhandling argumenterer Hans Jørgen Winther Jensen imidlertid for, at foldudbytterne skal tages mere direkte til indtægt fordi de lokale indberettere var præster. Han mener, at præsterne generelt havde stor indsigt i agerbruget og som gode embedsmænd var de loyale overfor tabelkommissionens hensigter og derfor om nødvendigt korrigerede for lave opgivelser.⁵⁷ Selv-

Sogne Nordfyn (N) og Vejle (V)	Fold-estimat Original 1	Rugfold 1837	Bygfold 1837	Havrefold 1837	Vægtet fold 1837
Allese (N)	6,3	5	5	5	5,0
Ejlby (N)	6,9	6	6	7	6,3
Grindløse (N)	6,4	6	6	5	5,7
Guldbjerg (N)	5,6	6	5	5	5,3
Hjadstrup (N)	6,3	4	4	4	4,0
Hårslev (N)	4,7	4,5	5	4,5	4,7
Klinte (N)	6,1	6	7	5	6,2
Lumby (N)	6,6	5,5	6	5	5,6
Lunde (N)	6,9	5	5	4,5	4,9
Melby (N)	7,3	5,5	5	5	5,2
Næsbyhoved-Broby (N)	7,2	5,5	5	4,5	5,0
Nørre Sandager (N)	5,6	6	6	6	6,0
Ore (N)	5,0	3	3	3	3,0
Skamby (N)	6,8	5,5	6	5	5,6
Skovby (N)	5,8	4	4,5	4,5	4,3
Særslev (N)	6,3	5	6	6	5,7
Søndersø (N)	6,3	4	4	4	4,0
Trøstrup-Korup (N)	5,4	5	5	4	4,7
Ubberud (N)	5,3	5	4,5	4	4,5
Uggerslev (N)	6,5	5	4,5	5	4,8
Veflinge (N)	5,5	5	5,5	5,5	5,3
Vigerslev (N)	5,3	5	5	5,5	5,2
Vissenbjerg (N)	5,2	5	6	5,5	5,5
Bredsten (V)	5,0	5	5,5	6	5,6
Egtved (V)	2,7	4	4	4	4
Nørup (V)	3,5	4,5	4	4	4,2
Randbøl (V)	1,6	4	3	2,5	3,5
Vorbasse (V)	1,4	3,5	4	2,5	3,4
Ødsted (V)	4,0	5	5	5	5
Korrelation	–	0,57	0,53	0,59	0,58

Fig. 13. Nordfyn og Vejle-området's sogne. Estimerede foldudbytter (Original 1 kort) og 1837-landbrugstællingens opgivelser af foldudbytter for rug, byg og havre samt det arealvægtede foldudbytte for de tre kornarter.

om der er en tendens til, at beregningen for de nordfynske sogne ligger lidt over 1837-tællingen er resultaterne ikke entydige nok til at nuancere denne diskussion yderligere. Dette kan nemlig ligeså vel skyldes at fremtidssikringen af 1844-matriklen, ved at indlejre potentielle grundforbedringsarbejder i taksationen, giver et højere estimat end man rent faktisk producerede i 1837.

Fig. 14. Korrelationen mellem det estimerede og 1837-tællingens vægtede foldudbytte. Sværmen af foldudbytter omkring 5-7 viser de nordfynske observationer, mens de desværre meget få observationer med lavere foldudbytter repræsenterer Vejle-området.

På figur 15 ses endvidere en tendens til at variationsbredden øges jo lavere foldtallene er. Overensstemmelsen er bedst for de højere ydende sogne hvor man fik 5 fold eller derover. Den dårligere overensstemmelse for de lavere ydende sogne kan forklares med, at jo ringere boniteten var jo mere raffineret blev landbrugsstrategien tilrettelagt lokalt, og jo vanskeligere var det for embedsværket at generalisere om det sædvanlige. Dette gælder for så vidt både 1844-matriklen og 1837-tællingen.

Den vegetabiliske produktion

1844-matriklens store styrke er vurderingen af alle produktive arealklasser. Det giver en særlig interessant mulighed for at vurdere de såkaldte alternati-

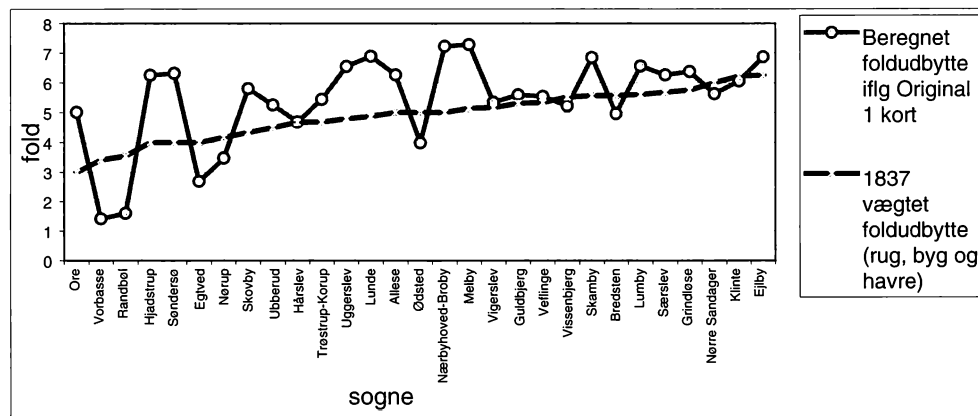

Fig. 15. Det beregnede foldudbytte (Original 1) og det vægtede foldudbytte (1837). Observationerne er fordelt efter det vægtede foldudbytte.

ve ressourcer, der blev behandlet mere overfladisk i 1688-matriklen. Med alternative ressourcer menes en vurdering af hø og græsningsarealerne før afvanding, gødskning, mergling og vanding fik stor indflydelse på produktionen. Hermed ikke sagt, at 1844-boniteringen af disse halvku­ltur­arealer hovedløst

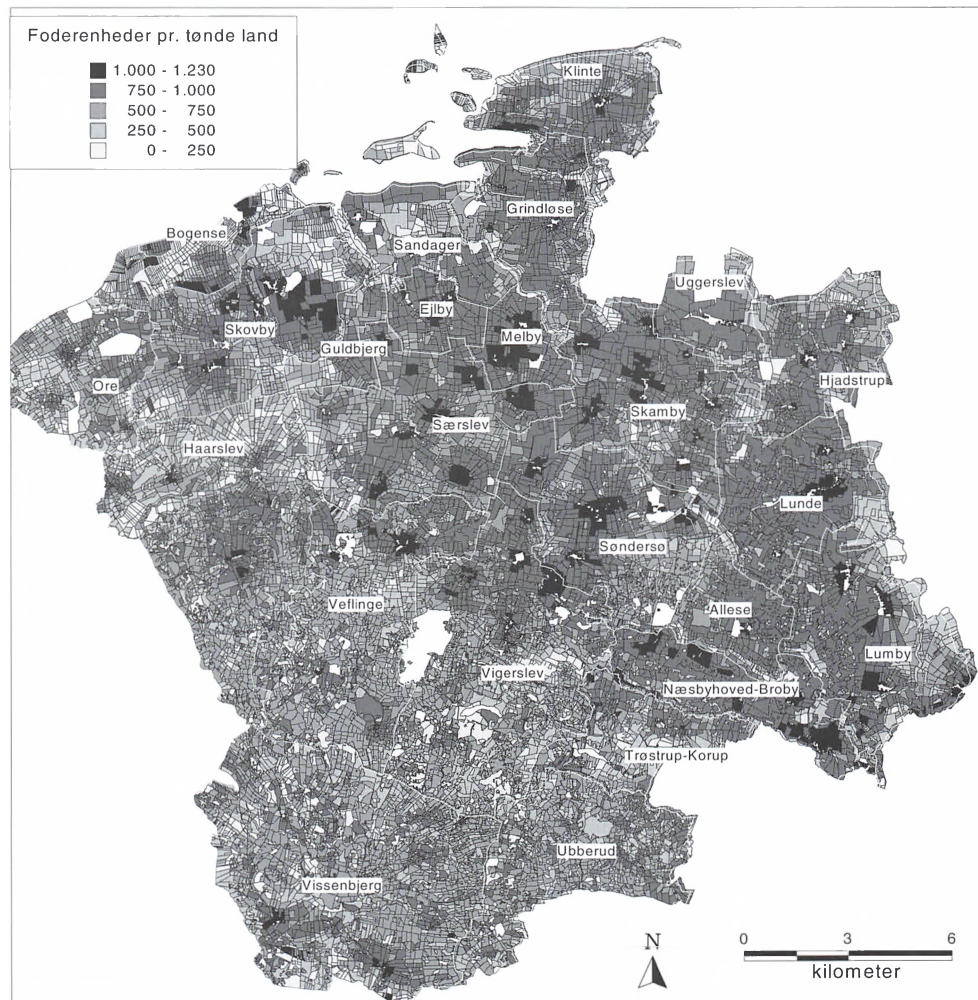

Fig. 16. Nordfyn. Boniteringen omregnet til foderproduktion pr. tønde land. Billede ligner det billede man ville forvente ved en visning af de rene bonitetstakster, identificeret ved det ejerlavsvise skydeskive-princip med aftagende værdier jo længere man kommer væk fra bebyggelsen.

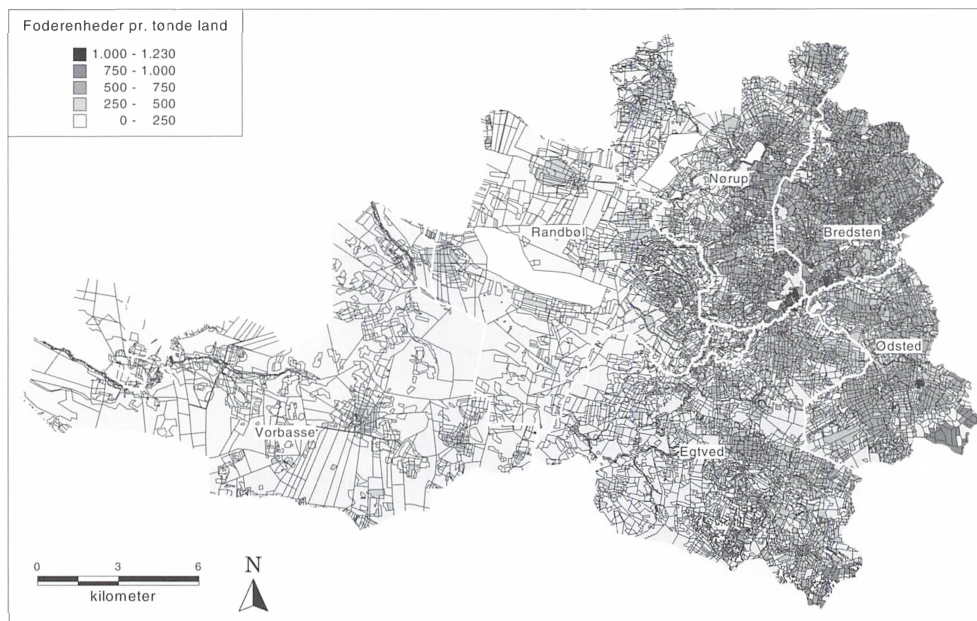

Fig. 17. Vejle. Boniteringen omregnet til foderproduktion pr. tønde land. En næsten lodret linie, svarende til hovedopholdslinien under sidste istid, deler kortet i en højproduktiv østlig del og en lavproduktiv vestlig del.

kan anvendes retrospektivt og dermed udfylde hullet i 1688-matriklen, men der kan dog etableres et billede, en referencesituation, af halvkulturernes produktivitet i en mere naturnær udnyttelse end nutidens.

Figur 16 og 17 viser foderproduktionen per tønde land for de to undersøgelsesområder. Det overordnede billede afviger ikke væsentligt fra en tilsvarende figur over fordelingen af de rene bonitetsværdier. I hvert fald ikke på Nordfyn, hvor græsningsarealerne (overdrev) ifølge beregningen kun optog 2,7% af produktionsarealet, mens enge og moser androg 21,8% og agerlandet 75,5%. Det skyldes at foderværdien af eng og ager stort set er ens ved samme takst. I Vejle-området er billedet derimod helt anderledes. Her fordeler produktionsarealet sig med 40,9% agerland, 12,3% eng, 3,6% kær, 3,2% overdrev og 40% hede. Den store andel af permanente græsningsarealer, på i alt 46,8%, giver en udjævning af bonitets-skydeskiven. Forskellen i foderproduktionen tæt på bebyggelsens opgødskede agre og de perifere græsningsarealer mindskes. Mest illustrativ er relationen mellem ager og hede. Det bedste agerstykke med bonitet 24 giver 1104 FE/ tdl. i Vestdanmark, mens den bedste hede til bonitet 1 gi-

ver 336 FE/tdl. Hvor bonitetsforholdet altså er 1:24, er foderværdiforholdet 1:3,3. Udmærksarealernes produktionsværdi kommer således langt bedre til udtryk, selvom skattebyrden var meget lav. Man skal dog huske at højst 10% af græsningsarealernes produktion gik til menneskelig konsum på grund af et produktionstab mellem de trofiske niveauer, altså energitab fra et lavere til et højere niveau i fødekæden. En udnyttelsesprocent på 10% af græsningsarealerne er endda højt sat, da husdyrene generelt blev ældre, og en stor andel af foderet medgik til vedligeholdelse i forhold til tilvækst eller mælkeproduktion.

I de to udprægede hedesogne Vorbasse og Randbøl, med dominans af hede-slette og flere indsander, er den mest almindelige hedetakst $\frac{1}{8}$ efterfulgt af $\frac{1}{16}$. Omvendt er de få hedelodder i Vejle-områdets østlige moræneafsnit boniteret til $\frac{1}{4}$ og derover.

Figur 18 viser utvetydigt, at forholdstallene mellem agerjord og græsningsjord ændres markant når der regnes med foderværdi i stedet for bonitet. Figuren viser også, at sognene, i forhold til klassifikationen som enten ager-, skov- eller hedebygd,⁵⁸ havde forskellige produktionsniveauer. Produktionen var klart størst i de 16 agerbygd-sogne, efterfulgt af de 9 skovbygd-sogne, som også befandt sig over gennemsnittet. I modsætning hertil havde de 4 hedebygd-sogne en produktion under gennemsnittet. En tendens, der er gennemgående for alle arealklasser. Der er imidlertid også stor variation mellem værdierne indenfor hver bygdetype. Dette støtter Fritzbøgers bemærkning om påpasselighed med at anvende gennemsnitsestimater for at udjævne usikkerheden.⁵⁹ Selv i relativt homogene naturgeografiske regioner, som den nordfynske slettebygd, er forskellen anseelig om end beregningerne er aggregeret til sogneniveau. Eksempelvis varierer værdien af agerjorden her fra 616-843 FE/tdl.

Sognenes bygde-mæssige tilknytning kommer også stærkt til udtryk når man viser de enkelte arealklassers betydning i det samlede foderbudget. For sognene i agerbygden er det karakteristisk at produktionen helt overvejende beroede på ageren med alternative ressourcer, det vil sige enghø, svarende til 10-15% af den samlede foderproduktion. I skovbygderne betød græsningsarealernes bidrag, at halvkulturarealerne samlede andel androg 20% eller mere af produktionen. Hedebygderne og skovbygderne i Vejle-området havde absolut den mest varierede ressourceøkonomi. Her udgjorde de alternative ressourcer næsten 40% af foderværdien, i Vorbasse endda mere end halvdelen. Man kan således ikke overraskende konstatere, at bygdeinddelingen, som primært baserer sig på hartkornet 1688 samt hede- og skov-andelen på Videnskabernes Selskabs kort, også har udsagnskraft for situationen på 1844-matriklens tid. En væsentlig forskel skal dog fremdrages. Høet var noget hårdere beskattet i 1688-matriklen, idet der dengang gik der 10 læs marskhø, 16 læs godt hø eller 20 læs mosefoder på en tønne hartkorn. I 1844 skulle der godt 25 læs af det

Sogne	Foderenheder (FE) pr. tønde land					
	Total	Ager	Eng	Overdrev	Hede	Kær
Allese	694	769	458	840	–	–
Ejlby	801	843	367	840	–	–
Grindløse	692	782	393	–	–	–
Guldbjerg	634	686	402	–	–	–
Hjadstrup	702	767	449	–	–	–
Hårslev	536	576	399	429	–	–
Klinte	630	744	355	617	–	–
Lumby	708	806	460	840	–	–
Lunde	752	846	496	–	–	–
Melby	846	894	304	–	–	–
Næsbyhoved-Broby	782	887	501	660	–	–
Nørre Sandager	558	616	385	418	–	–
Ore	617	691	331	–	–	–
Skamby	766	840	384	–	–	–
Skovby	617	712	344	449	–	–
Sørslev	727	769	481	840	–	–
Søndersø	710	776	432	736	–	–
Trøstrup-Korup	591	668	447	444	–	–
Ubberud	578	646	389	460	–	–
Uggerslev	736	804	394	–	–	–
Veflinge	610	680	447	470	–	–
Vigerslev	588	656	470	291	–	–
Vissenbjerg	546	641	330	439	–	–
Bredsten	484	538	373	388	86	293
Egtved	211	274	209	329	81	84
Nørup	269	365	299	234	46	90
Randbøl	110	174	181	342	41	156
Vorbasse	64	154	52	–	41	44
Ødsted	392	402	257	615	269	231
<i>Gennemsnit</i>	445	503	287	429	94	150
Agerbygd (16)	713	788	409	728	–	–
Skovbygd (9)	542	602	388	439	178	262
Hedebygd (4)	163	242	185	302	52	94

Fig. 18. Nordfyn og Vejle-områdets sogne. Gennemsnitsværdier for foderproduktionen fordelt på arealklasser beregnet ud fra Original 1 kortene. Agerbygd = hvid, skovbygd = lysgrå, hedebygd = mellemgrå. Da antallet af overdrevarsarealer er lille vil dette gennemsnit ikke være så pålideligt som de øvrige.

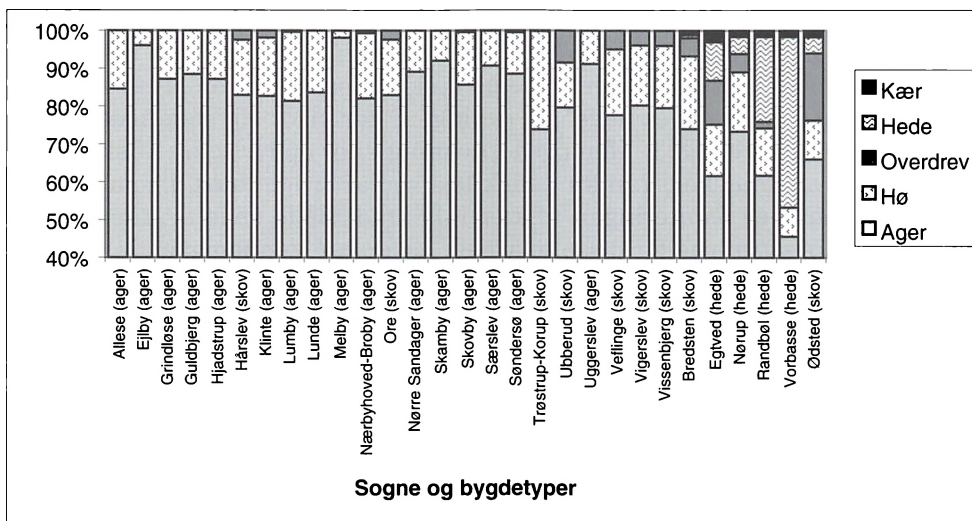

Fig. 19. Diagram over de enkelte arealklassers bidrag til sognenes totale foderproduktion. For at tydeliggøre hø- og græsningsarealernes bidrag er Y-aksens skæring sat ved 40%. Bygdetypen er anført i forlængelse af sognenavnet.

bedste hø til at give en tønde hartkorn. Dette skyldes at man forsøgte at udligne forskellen mellem bedømmelsesmetoderne i de to matrikler, ved at multiplicere 1844-boniteringen med en faktor $5^{1/7}$ for at slutbeskatningen skulle forblive uændret.⁶⁰ Forskellen mellem engens beskatning antyder, at engen som foderleverandør ikke havde samme betydning i 1844 som i 1688. Kobbeltbrugets grundprincip om forøgelse af foderproduktionen på agerjorden var anerkendt og 1844-matriklen illustrerer således, at man var på vej bort fra indmark-udmark systemet, som i forskellige former havde kendetegnet dansk landbrug siden jernalder.

Sammenfatning

Metoden giver nye muligheder for at belyse den vegetabiliske produktion omkring 1840. Den bygger dog på et væld af forudsætninger, som kan korrigeres alt efter kildesituationen og undersøgelsesområdet geografiske skala. Som udgangspunkt er det forsøgt at operere med almenlydige forudsætninger, der er tilpasset en landsdækkende undersøgelse, fordi 1844-matriklen også forsøgte at udstikke generelle retningslinier for vurderingen af produktionen i hele landet. Inden problemet med de produktionsmæssige forudsætninger behandles skal en stribe kartografiske forhold opsummeres.

Først selve kortgrundlaget. Arealanvendelsen og boniteringen er sjældent tegnet samtidig. Derfor løber man ind i situationer, hvor boniteten ikke stemmer overens med de takster, der principielt skulle bruges til en given arealanvendelse. Mest markant er hedeopdyrkningen, der viser sig som hedearealer med boniteter større end 1. Men også græsning eller opdyrkning af skovarealer, der ikke var fredskov, kan kun adskilles ved af bruge takst 4 som skillelinie. Dertil kommer boniteringen af kær i Jylland. Både enge og kær er vådområder og signaturerne for disse to arealklasser kan gennemgående ikke adskilles, da landmålerne havde forskellige måder at tegne samme arealklasse på. Arctanders signaturtavle fra ca. 1795 blev langt fra fulgt konsekvent.⁶¹ I denne undersøgelse er enge og kær blevet adskilt ved vådbundssignaturer til takst 3. Konsekvensen af denne fremgangsmåde er, at der ikke findes høenge til takst 3 eller derunder i Jylland – sådanne værdisættes som kær! Dette bringer mig frem til den næste væsentlige kartografiske pointe, nemlig tolkningen af Original 1 kortets signaturer. Original 1 kortets indhold er komplekst og datidens multifunktionelle landskab er vanskeligt at kategorisere. Det er dog en særskilt diskussion, der ikke skal tages hul på her. Lad mig blot konstatere at det netop er et spørgsmål om tolkning. En tolkning som så vidt muligt er blevet sat i system ved digitaliseringen af de anvendte datasæt, men under ingen omstændigheder er ufejlbarlig.⁶²

Blandt kartografiske forbehold skal endelig nævnes GIS-systemets evne til at koble arealanvendelsen og boniteten sammen. Dette gøres som nævnt ved hjælp af polygonernes centroider og derfor opstår der overensstemmelser mellem den »rå« arealanvendelse og den bonitets-koblede arealanvendelse.

Tager man nu alle disse forbehold til indtægt giver kortet geografisk set et meget mere nøjagtigt billede af produktionsevnen end sognestatistikken.

For perioden 1835 til 1840 anvender S. P. Jensen en middelværdi på 1160 FE/ha for det besåede areal for hele landet.⁶³ I nærværende beregning, der naturligvis kun er en stikprøve, er gennemsnittet 914 FE/ha (503 FE/tdl). En af forklaringerne på det lavere estimat er den ligefrem proportionale sammenhæng mellem fold og takst. Dette medfører, at jorder boniteret til 2½ eller derunder ikke giver udsæden igen – der avles simpelthen ikke et helt fold. Følger man derimod tendenslinien i figur 14 ligger den beregnede skæring med Y-aksen omkring 3 fold ved en bonitetstakst på 0. Dette er nok lovlig højt, men giver alligevel et fingerpeg om at de lavest boniterede arealer stadig havde en vis produktion, som nok lå højere end 0-1 fold. En justering af sammenhængen mellem takst og foldudbytte bør derfor foretages ved nye undersøgelser – en skæring ved Y-aksen omkring 2 fold synes rimelig. Jens Andresen har forsøgt en lignende analyse, hvor detaljerede opgørelser på markniveau fra Moesgårds kornbog fra 1731 til 1746 er sammenlignet med boniteten.⁶⁴ Da boniteten i om-

rådet omkring Moesgård ikke er tilstrækkeligt varieret savnes helt oplysninger om udbyttet på jorder med bonitet under 6. Men princippet om at efterprøve sammenhængen ved detaljerede kildestudier af denne art kan nok kaste mere lys over problemet.

Ved andre lokale studier kan man også komme tættere på en vurdering af dyrkningssystemet. Det gælder både en vurdering af rotationen og sædskiftet som kan kvalificeres ved hjælp af 1837/38- og 1861-tællingen eller nærlæsning af amtsbeskrivelsernes spørgsmål 5 om den gængse dyrkningsmåde. Særligt brug og hvilerelationen og anvendelsen af kløver og renbrak vil have betydning for agerlandets udbytter (figur 1).

Også værdien af enghøet og de forskellige græsningsarealer; overdrev, kær og hede, kan vurderes bedre. Igen kræver det, at der anvendes landøkonomisk litteratur med et regionalt eller lokalt udgangspunkt. Hvilken vægt et gennemsnitligt hølæs havde ifølge 1844-matriklen anføres ikke og hvordan de enkelte englodder blev udnyttet kan man kun gisne om. En vurdering af antallet af slæt og eftergræsningsperioden må bero på kvalificerede skøn ud fra den almindelige praksis. I bondedagbøgerne ses en del variation i engdriften år for år afhængigt af nedbør og tørvejr. Græsningsarealerne er vurderet efter et høveds foderbehov i sommerhalvåret, men både vægten af et høved og dermed foderbehovet samt udbindingsperioden har varieret regionalt. Hvilke oplysninger de lokale bønder fodrede taksationskommissionen med, når denne skulle vurdere produktionspotentialt, vil aldrig blive klarlagt.

Den vegetabiliske produktionen kan også vurderes ved inddragelse af dyreholdet og befolkningen. Ved opstilling af balancemodeller for agroøkosystemets input og output vil man få et indtryk af om der var foder og føde nok eller ej. Men dette kræver ligeledes at man opstiller en stribe af forudsætninger for dyrevægt, vedligeholdelsefoder, tilvækstfoder, slagtning, ernæringstilstand, tiende, landgilde og salg. Så melder spørgsmålet om usikkerhedsakkumulation in absurdum sig til gengæld igen, hvis ikke kildebelægget er godt.

Konklusionen er, at metoden skal efterprøves igen for et mere begrænset område og med anvendelse af flere supplerende kilder, hvis man ønsker at opnå en højere grad af pålidelighed. Original 1 kortet det mest detaljerede materiale vi har over det førindustrielle landskab. I forbindelse med rekonstruktion af landskabet 1682/83 har kortværket allerede vist sit værd. Sådanne rekonstruktioner kan udmærket suppleres med vurderinger af produktionen ved en raffinering af nærværende metode. På trods af usikkerhederne må agroøkologiske metoder videreudvikles for at vurdere det historiske landskab. Naturforvaltningens landskabspleje savner ganske enkelt et reelt modspil som er forankret i landbrugshistorien. I øjeblikket bliver landskabets naturindhold i alt for høj grad forvaltet ud fra et biologisk ønske om at rekonstruere en lige-

vægtig urnatur, hvor referencesituationen er fritsvævende i jægerstenalderens vagt definerede rum. I dette lys er Original 1 kortets agroøkologik særdeles indlysende.

Litteratur

- Jens Andresen: »Jordens godhed, bondens slid, kongens skat«, *Perspektiv*, nr. 5 2004, s. 44-52.
- Marie Louise Brandt: *Signaturer i ældre økonomiske kort II – 1844-matriklen*. Upubliceret licentiaatafhandling 1988.
- E. Porsmose Christensen: »Udskiftningskort som bebyggelseshistorisk kilde – Forsøg med retrospektiv kulturgeografi«, Henrik Trane (red): *Bebyggelses-historisk metode og teknik*. Skrifter fra Historisk Institut nr. 23, Odense Uni-versitet 1978, s. 42-63.
- Sofus Christiansen: »Hedelandskab og hedebrug i Stavlund«, Vivian Etting (red): *På opdagelse i kulturlandskabet*. Gyldendal 1995, s. 132-139.
- Sofus Christiansen: »Flows of matter in a traditional heathland farm about 1840. An example from northern West Jutland, Denmark«, *Geografisk Tids-skrift*, bd. 101, 2001, s. 43-66.
- Danmarks Statistik: *Landbrugsforhold i Danmark siden midten af det 19. Aarhundrede*. Statistisk tabelværk 5. rk. Litra C, Nr. 4. København 1911.
- Peter Eigaard, Søren Præstholm & Morten Stenak: *Fra produktionslandskab til miljølandskab*. Utrykt speciale afhandling. Geografisk Institut, Køben-havns Universitet 1998.
- Charlotte Fabech, Mogens Humlekrog Greve, Charlotte Skotte Hansen, Lars Krogh, Poul Erhard Larsen, Per Grau Møller, Jytte Ringtved og Eva Overby Bach (kort-layout): »Den gode jord – et natur- og kulturfænomen«, Per Grau Møller, Rasmus Ejrnæs, Andreas Höll, Lars Krogh og Jesper Madsen (red): *Foranderlige Landskaber. Integration af natur og kultur i forvaltning og forskning*. Syddansk Universitetsforlag 2002, s. 112-143.
- FSL, Forskningscentret for Skov- og Landskab: »Det rette græsningstryk af-hænger af målet med plejen«, *Videnblade*, Park- og Landskabsserien, 1997, blad 6.1-2.
- Karl-Erik Frandsen: »Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede«, *Fortid og Nutid* 27, 1978, s. 21-36.
- Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt*. Bygd, Esbjerg 1983.
- Bo Fritzbøger: »Landskabshistorie, økologi og kildekritik«, *Fortid og Nutid* 1996:3, s. 254-270.
- Viggo Hansen: »Historisk kulturgeografi. Eksempel på arbejdsmetode med arkivmateriale«, *Geografisk Orientering* nr. 1, 1973, s. 11-18.

- Carl Rise Hansen & Axel Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-Filologiske Skrifter bd. II, nr. 1. 1951
- Jacob Aall Hofman (Bang) (1843): *Odense amt beskrevet 1843*, bd. 1 og 2. Udgivet af udgiverselskabet for Historisk Samfund for Fyns Stift med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen, 1990.
- Hans Jørgen Winther Jensen: *Dansk landbrugs teknologiske stade 1820-1840*, Skrifter fra Økonomisk Institut. Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. Studier nr. 23. DSR Forlag 1988.
- Hans Jørgen Winther Jensen: *Diffusion af ny teknologi på bondebrug i Danmark 1800-1915*. Upubliceret Ph.D.-afhandling fra Institut for Historie, Københavns Universitet, 1998.
- Svend Peder Jensen: »Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år«, *Tidsskrift for landøkonomi* 1985:4, s. 273-290.
- Svend Peder Jensen: »Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede«, *Bol og By* 1987:2, s. 82-136.
- Svend Peder Jensen: »Mennesket, naturen og landboreformerne«, *Bol og by* 1991:2, s. 7-54.
- Svend Peder Jensen: »Kobbelbrug, kløver og kulturjord«, *Bol og By* 1998:1, s. 36-59.
- Svend Tovborg Jensen: *Forelæsninger over jordbundslære*. De Studerendes Råd. KVL, 1963.
- Kristian Marius Jensen & Ruth Helkiær Jensen: »Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse af et vestjysk landbrugslandskab og en dokumentation for dets udvikling«, *Geografisk Tidsskrift* bd. 78/79, 1979, s. 61-99.
- Thorkild Kjærgaard: *Den danske Revolution 1500-1800 – En økohistorisk tolkning*. Gyldendal 1993.
- Landbrugets Informationskontor(LI): *Håndbog for driftsplanlægning*. 1972-73.
- H. B. Madsen, A. H. Nørr & K. Aa. Holst: »Den danske jordklassificering«, *Atlas over Danmark* serie I, bd. 3. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab, 1992.
- Per Grau Møller: »Udskiftningskort og matrikelkort – indhold og bevaring«, *Fynske Årbøger* 1992, s. 100-114.
- Per Grau Møller: »Udskiftningskort og Original I kort«, *Perspektiv*, nr. 5 2004, s. 14-25.
- Per Grau Møller & Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

- E. Møller-Holst (red): *Landbrugs-ordbog for den practiske Landmand*. bind. 1, A-E, 1877.
- V. E. Pedersen: *Lærebog i matrikelvæsen. 1 del.: matrikelvæsenets historie og administration*. DSR forlag. København 1966.
- Holger Rasmussen: *Optegnelser fra Holevadgården*. Landbohistorisk Selskab 1982.
- Christian Rothe: *Beretning om den i Aaret 1844, for Kongeriget indførte nye Jordskyldsætnings Væsen og Historie, samt Oversigt af de ældre Matrikuler af 1664 og 1690*. København 1844.
- Jørgen Ryden Rømer: *En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring slutningen af 1600-tallet på grundlag af Christian V's matrikel*. Utrykt speciale afhandling. Geografisk Institut, Århus Universitet 1976.
- Jørgen Ryden Rømer: »Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683«, *Fortid og Nutid* 36:3, 1989, s. 204-215.
- Eiler Worsøe: »Høenge og engdrift i Danmark før udskiftningen«, *Flora og Fauna* 92, 1986, s. 35-48.
- Eiler Worsøe: »Overdrev og græsning i Danmark før udskiftningen«, *Flora og Fauna* 93, 1987, s. 15-29.

Noter

1. Møller 1992.
2. Se f.eks. Hansen & Steensberg 1951, Hansen 1973, Rømer 1976 og Frandsen 1983.
3. Christensen 1978.
4. Se f.eks. Møller 2004.
5. S. P. Jensen 1985, 1987, 1991 og 1998.
6. Jensen & Jensen 1979, Christiansen 1995 og 2001.
7. H.J.W. Jensen 1988 og 1998.
8. Fritzbøger 1996, s. 259.
9. Peder Knudsen (Stavlund), Søren Pedersen (Havrebjerg) og Anders og Lars Andersen (Holevadgården).
10. Møller & Porsmose 1997.
11. Rothe 1844.
12. Tovborg Jensen 1963, s. 240ff., Madsen m.fl. 1992, s. 3ff.
13. Rothe 1844, s. 80.
14. Madsen m.fl. 1992.
15. Rothe 1844, s. 81.
16. Rothe 1844, s. 72.
17. Rothe 1844, s. 86.
18. Rothe 1844, s. 86.

19. Jensen 1985.
20. Jensen & Jensen 1979, Jensen 1987.
21. Jensen 1991.
22. Jensen 1991, s. 44.
23. Se f.eks. Frandsen 1978.
24. Rømer 1989.
25. Jensen 1998, s. 53.
26. Jensen 1988, s. 50.
27. Jensen 1991, s. 44.
28. Rothe 1844, s. 86.
29. Hofman (Bang) 1843 bd. 1, s. 97.
30. Rothe 1844, s. 119. Denne tolkning støttes af Pedersen (1966) og Brandt (1988, s. 70).
31. Jensen 1985.
32. Kjærgaard 1993, s. 58.
33. Christiansen 2001, s. 48.
34. Danmarks Statistik 1911, s. 82.
35. Hofman (Bang) 1843 bd. 1, s. 107.
36. Møller-Holst 1877, s. 529.
37. LI 1972-73, s. 18, Jensen 1987, s. 115.
38. Worsøe 1986, s. 42, Rasmussen 1982.
39. Christiansen 2001.
40. FSL 1997.
41. Jensen & Jensen 1979.
42. Jensen 1991, s. 26.
43. Rothe 1844, s. 86.
44. Rothe 1844, s. 86.
45. Worsøe 1987.
46. Jensen 1991, s. 41.
47. Christiansen 2001, s. 61.
48. Hofman (Bang) 1843 bd. 2, s. 75-79.
49. Rothe 1844, s. 122.
50. Rothe 1844, s. 100.
51. FSL 1997.
52. Rothe 1844, s. 117.
53. FSL 1997.
54. Her anvendes GIS-programmet Mapinfo 7.0.
55. I MapInfo-terminologi: SQL-select: Bonitet.obj within ager.obj.
56. Udtræk af 1837/38 og 1861-landbrugstællingen er venligst stillet til rådighed af lektor Jørgen Ryden Rømer, der møjsommeligt har indtastet det

landsdækkende statistiske materiale i regneark i forbindelse med forskningsprojektet *Agrar 2000*.

57. H.J.W. Jensen, 1998 s. 120ff.
58. Møller & Porsmose 1997.
59. Fritzbøger 1996, s. 259.
60. Rothe 1844, s. 6 og 24.
61. Se f.eks. Møller 2004, s. 16-17.
62. Vejledning i digitalisering af Original 1 kort kan rekvireres på Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet.
63. S. P. Jensen 1991, s. 44.
64. Andresen 2004, s. 46.

Forfatter

Morten Stenak (f. 1971), cand. scient. i kulturgeografi fra Københavns Universitet i 1998. Ph.d. i historie 2003 fra Syddansk Universitet og siden 2002 forskningsadjunkt ved Kartografisk Dokumentationscenter samme sted. Afhandlingen *De inddæmmede landskaber* indgik i forskningscentret *Foranderlige Landskaber*. Har desuden beskæftiget sig med landskabs- og landbrugs-historie i forskningsprojektet *Agrar 2000* og deltager pt. i projektet *Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark*, finansieret af SHF. Har især skrevet om landvindingshistorie, bl.a. Bol og by 2000:1.

De nye tilflyttere i landdistrikterne

Artiklen fokuserer på de nye tilflytteres bosætning i landdistrikterne ud fra Rønhave-Kolonien på Als som empirisk eksempel på mikroplan. Hvorfor fravælger tilflytterne byen og bosætter sig på landet? Hvad er det for ønsker og behov, der driver dem til denne beslutning? Hvordan realiserer de deres ønsker og forventninger til bostedet, omgivelserne og nye naboer i et lokalsamfund, som i de sidste tre årtier er forvandlet fra et landbrugssamfund til bosted for ikke-landbrugere?

»Der er folk, som ikke kunne drømme om at flytte ud bag skoven, og så er der dem, der vil betale 1,2 millioner kr. for stedet«.

Citatet stammer fra en af de nye tilflyttere, der i 1986 valgte at slå sig ned i den tidligere statshusmandskoloni Rønhave på Kær Halvø nord for Sønderborg og bo på det yderste Arnkilsøre. Nogle opfatter stedet som aldeles fjernt og afsondret fra byens pulserende liv og utallige fordele, andre at det er et udsogt bosted i de landlige og kystnære omgivelser. Naturligvis findes der varianter, de omfatter måske endog flere end hidtil antaget, men vi ved det blot ikke, for vi mangler tilbundsgående undersøgelser om befolkningens bosætning i landdistrikterne på såvel makroplan som på mikroplan.¹

Land – by – forstad – landdistrikt?

Befolkningen kan lidt forenklet opdeles i to hovedtyper og i princippet to modsatte poler; de der foretrækker at bo på landet og de, der fravælger muligheden. Hertil kommer bosættelsen i de moderne forstæder mellem land og by, det som kulturforskeren Johannes Nørregaard Frandsen har kaldt *Den tredje form* – et resultat af efterkrigstidens industrielle udvikling og bykulturens indtog i landområdet.²

Studiet af bebyggelsesmønstre omfatter forskellige former for bosætning, fra hovedstad og større købstæders forstadsbebyggelse over storbynære egnsområder til udprægede landdistrikter og landsbyer. Et fællestræk for disse studier er imidlertid, at der primært fokuseres på nybyggeri og nye kvarterdannelse i land- og land-by-områder. Næsten alle disse bebyggelser kan tilskrives landbrugets strukturændring efter 1945, en tiltagende urbanisering og især kommunalreformen fra 1970. Ingen studier fokuserer imidlertid direkte på genhusningen af tilflyttere i landdistrikternes bestående boliger eller på, hvor-

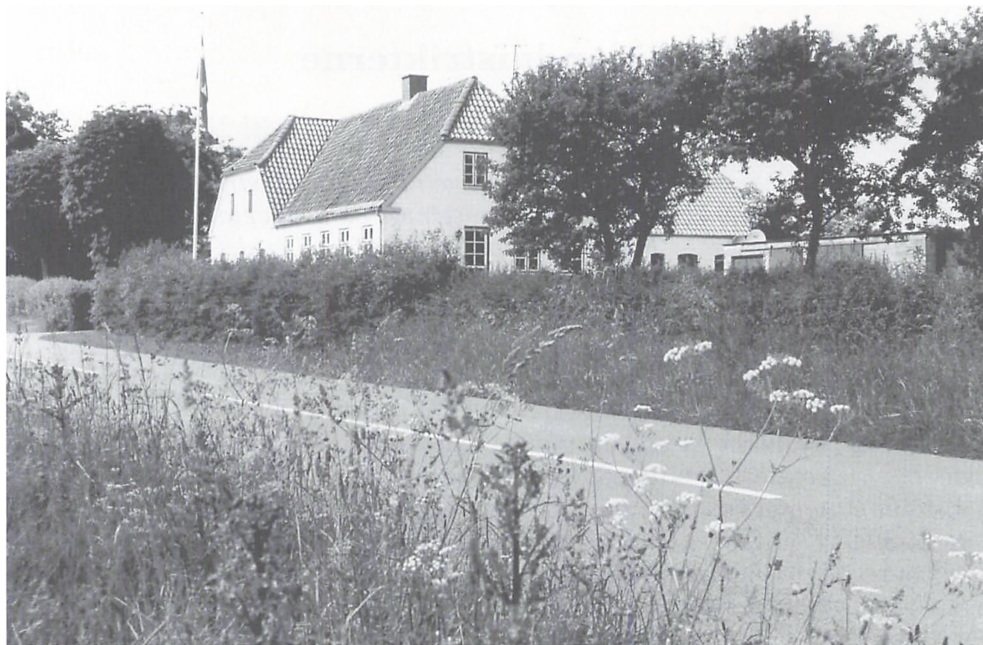

Fig. 1. Det vinkelformede husmandsbrug opført 1925 i Bedre Byggeskikstil er i dag blevet en eftertragtet bolig for nye tilflyttere i det bynære område ved Rønhave på Kær Halvø nord for Sønderborg. Bruget blev overtaget med sit fulde jordtilliggende af et barnebarn i 1996. Jorden er foreløbig bortforpagtet til den ene af koloniens to resterende fuldtidslandbrug. Foto: Gunnar Solvang, 1998.

for folk i dag vælger at bo i landområdernes tomme boligmasse. Her er tale om en anderledes bosætningsform end den ovennævnte, og en ny fordeling mellem mennesker og bolig uden for byområder – i det åbne land og landdistrikterne.

Der er imidlertid forskel på landdistrikter – om de ligger bynært eller udgør en decideret landkommune fjernt fra større byer. Den konkrete bebyggelse – Rønhave-kolonien, som er artiklens empiriske udgangspunkt – udgør et bynært landdistrikt i Sønderborg Kommune og en del af Kær Halvø, som er kommunens største åbne landområde.³

Det må dog understreges, at der i en overordnet diskussion om landdistrikterne, i høj grad er brug for en ny definition, der nærmere knytter sig til såvel bosætningsformen som de mennesker, den omfatter. Måske en *fjerde form*, der befinder sig mellem by og forstæder på den ene side og på den anden side landdistrikterne.

Fra landbrugslandskab til rekreativt boligområde

Med landbrugets strukturudvikling, arbejdskraftens afvandring og omstilling til industrierhverv fulgte, at tusindvis af landbrugsejendomme ikke længere var ramme om det oprindelige erhverv. Størsteparten er siden primært blevet indrettet til udelukkende boligformål. Denne type ejendomme udgør i stigende omfang et væsentligt, nyt og anderledes indslag i landdistrikternes kulturlandskab, i det som landbohistorikeren Erland Porsmose kalder fritidslandskabet:

»Landdistrikterne er i høj grad blevet rekreative boligområder for miljøbevidste mennesker, der i øvrigt arbejder i byen; i større afstand fra bycentre, men stadig acceptabel pendlerafstand omdannes tidligere husmandssteder og gårde til små fritidslandbrug for 'hobbyøkologer'«. ⁴

Beskrivelsen af nutidens bynære landdistrikt stemmer tilsyneladende i hovedtræk overens med billedet af Rønhave-kolonien som resultatet af de seneste tre årtiers udvikling. Sideløbende med den strukturudvikling, der fra 1960'erne førte til nedlæggelse af husmandsbrugene som selvstændige landbrug, fulgte en gradvis genbosættelse af nye tilflyttere som var ikke-landbrugere: Den tidligere husmandskoloni bliver i så henseende et konkret eksempel på, hvorledes udvikling og bosætningsform i et landdistrikt nær en by er forløbet under erhvervsforandringen fra landbrugssamfund til industrisamfund med tilflytterne som lokalsamfundets nye potentiale.

Nye forudsætninger og lokal boligudvikling

I 1960'erne og først i 70'erne flyttede adskillige på landet på grund af de relativt lave boligudgifter, ungdommen flyttede i landbrugskollektiv og så videre. Det var før oliekrisen satte ind og det var noget nyt og anderledes. Landbobefolkningen udgjorde den gang endnu flertallet og de sad mange steder på majoriteten i det lokale sogneråd. Landbruget var betydeligt mere politisk og økonomisk medbestemmende end senere.

I dag er situationen ændret. Når folk flytter ud på landet og i landsbyerne, er det i høj grad en bevidst handling frem for bare »at prøve det«. Landbrugerne er i mellemtiden blevet i mindretal, samtidig er deres politiske betydning blevet tilsvarende svækket.

Parallelt med nedlæggelsen af gårde og husmandsbrug på landsplan skete der en vækst i landbrugets overskydende bygninger, med efterfølgende gradvis konvertering til udelukkende boligformål.

Det opståede misforhold mellem antal ledige stuehuse og landbrugsbedrifter varierer såvel på landsplan som regionalt. ⁵ I Sønderjylland er det især udtalt i Alssundområdet, hvor hovedparten af de nedlagte bedrifter udgør mindre landbrug. I Sønderborg Kommune anvendes for eksempel kun ét ud af hvert

Fig. 2. Cathrine og Jonny Auerbach på gårdspladsen til det nedlagte husmandsbrug, som de overtog i 1993. Der er ikke ændret meget ved bygningerne, som der hægges om. Farver og udsmykning signalerer dog tydeligt, at det tidligere husmandssted er overtaget af ikke-landbrugere. Foto: Gunnar Solvang, 1998.

fjerde stuehus til sit oprindelige formål. Når det gælder skiftet i boligens brug fra landbrug til ikke-landbrug, indgår Rønhave-kolonien således i et af landsdelens mest udviklingsprægede områder.⁶

Husmandsbrugenes overgang til ikke-landbrug skete i et relativt jævnt forløb over en generation og uden større, nævneværdige udsving for de aktuelle 18 ud af koloniens 30 brug. På trods af det beskedne talmateriale udviser forløbet dog en klar tendens, der afspejler tre intervaller: perioderne 1969-73 (5 brug), 1978-86 (9 brug) og 1990-96 (4 brug). Desuden afspejler de tre perioder tydeligt prisudviklingen og en stigende efterspørgsel på nedlagte husmandsbrug. Mens de første brug blev handlet til ca. 180.000 kr., var de i den anden periode steget til ca. 550.000 kr., mens husmandsbrugene – alt efter tilstand og modernisering – i 1990'erne handlede til priser mellem 1,0 og 1,4 millioner kr.⁷

Fig. 3. Eksempel på et af Rønhaves husmandsbrug, hvor landbruget er nedlagt. Huset er ombygget og udvidet med blandt andet en to-etagers tilbygning og tilpasset familiens bolig- og aktivitetsbehov. Foto: Gunnar Solvang, 1995.

Tilflytternes baggrund for at bosætte sig på landet

Hvorfor fravælger de nye tilflyttere byen og bosætter sig på landet? Hvad er det for ønsker og behov, der driver dem til denne beslutning, som på en måde for de fleste er et brud med deres hidtidige livsform og omgivelser? Og hvordan realiserer de deres ønsker og forventninger i det nye lokalsamfund, som de gradvist integreres i og bliver en del af? En tilflytter begrundet for eksempel sit valg således:

»Vi ville bo tæt ved byen, på landet, tæt ved skov og strand og vand. Vi ville gerne have udenomsplads, så vi kunne have mulighed for, at vore børn kunne udfolde sig, og de ville gerne have legekammerater... Også det med dyrene var inde i billedet. Vi havde hjemme en tønder land jord omkring huset, og der havde jeg dyr og færdedes meget på et landbrug i nabolaget og ville gerne være landmand, men det blev det så ikke. Jeg havde altså lyst til det med dyrene, det har vi haft, siden vi kom.«⁸

Citatet rummer flere af de faktorer, som indgår i tilflytternes forskellige

drømme, ønsker, behov og krav, der kan opfattes som incitament i den endelige beslutningsproces, som fører til realisering af bosætningen på landet.

Man kan tale om lag af faktorer – det fysiske, det mentale, det økonomiske og så videre. I mange tilfælde kan bosætningen også henføres til en nedarvet tradition, især hvor begge ægtefæller kommer fra landet. Endelig er der tilfælde, hvor husmandsstedet er gået direkte i arv til næste generation, som måske først i en periode forinden har været »inde og vende« i byen.

I undersøgelsen er de nye tilflyttere blevet spurgt om de bevæggrunde, der direkte og indirekte har ført til bosætningen i Rønhave-kolonien. Der er her tale om dels *primære begrundelser*, der kan sammenfattes i en prioriteret rækkefølge, dels *sekundære begrundelser*, som besvares i en uprioriteret rækkefølge. Begge sæt begrundelser indgår imidlertid i familiens samlede prioritering og beslutning om at bosætte sig i Rønhave-kolonien.

De primære begrundelser omfatter:

- Faktorer relateret til sted, familie, slægt og de opvækstmæssige forhold
- Prioritering af de landlige omgivelser
- Baggrund i opvækst på landet
- Natursyn
- Børnenes opvækst
- Boligbehov
- Erhvervsinteresser

De sekundære begrundelser omfatter:

Mentale:

- Stilhed
- God afstand til nabo
- Manglende trivsel i byen
- Opvækst på landet
- Det frie liv på landet

Naturen (det fysiske miljø):

- Naturen og de landlige omgivelser

Fritidsaktiviteter:

- Slappe af med andre aktiviteter i fritiden
- Mulighed for hestehold
- Bo tæt på byen med landet omkring
- Lyst til at drive fritidslandbrug
- Mulighed for sejlsport

Børnene:

- Børnenes opvækst
- Børnenes interesse for heste

Bolig:

- Boligbehov
- Kort afstand mellem hjem og arbejde.⁹

Som det fremgår, så relaterer de primære begrundelser overvejende til familie og slægt, egne opvækstvilkår og tanken om børnenes opvækstvilkår i lignende omgivelser. De sekundære begrundelser relaterer overvejende til det mere abstrakte og holdningsmæssige plan samt fritids- og aktivitetsinteresser. I flere tilfælde er der tale om overlapning mellem primære og sekundære begrundelser, således at flere af de holdningsmæssige faktorer i realiteten måske bør betragtes som primært udslagsgivende for den enkeltes valg.

Ligeledes har den forudgående nære tilknytning til husmandskolonien for mange været af afgørende betydning, som én for eksempel udtrykker det: »der har jeg trådt mine barnesko... Der var jeg altid på ferie, for jeg havde lyst til landbruget, og så kunne jeg jo altid hjælpe onkel Hans... Vi cyklede jo herud efter skoletid og om eftermiddagen og hjalp til i høsten og roerne«. ¹⁰

Den væsentligste baggrund for, at syv ud af de i alt 18 tilflyttere, der i dag bor i kolonien, er de forudgående tætte relationer til det pågældende sted, familie, slægt og ikke mindst deres opvækstforhold. De fleste tilflyttere kendte Rønhave før de flyttede dertil og over halvdelen havde forinden haft direkte tilknytning til deres nye bosted. Forskellige familiemæssige relationer var også væsentlige for de fastboende. De kendte ofte gennemgående til de mennesker, der flyttede til deres lokalsamfund – mennesker de i forvejen havde relationer til, heriblandt adskillige af deres egne efterkommere.

Sammenfattende peger tilflytterne i deres hovedprioritering for at flytte til Rønhave på: De landlige omgivelser, relationer til egen opvækst på landet – ofte på et landbrug – deres natursyn og fritidsaktiviteter samt ikke mindst børnenes opvækst og et boligbehov. Derimod er tilflytternes erhvervsinteresser i relation til stedet stort set underordnet.

Fra anonymitet til fællesskab

For de fleste tilflyttere er det en omvæltning at bosætte sig på landet og endvidere kontrastrigt på såvel det fysiske som menneskelige plan. Flere, der kom fra en bylejlighed udtrykker, at de forinden havde opfattet sig som isoleret i byen. Ved flytning til de landlige omgivelser havde de en følelse af, at de trådte ud af anonymiteten for herefter selv at tage del i lokalsamfundets fællesskab.

Fig. 4. Hvide hegn omkring græssende heste udgør et eksempel på nye afstukne linjer i terrænet. Det er et nyt, karakteristisk indslag, der inden for de seneste år har bredt sig overalt i landdistrikternes kulturlandskab, således også i Rønhave-kolonien. Foto: Gunnar Solvang, 1998.

Kontrasterne omfatter også tilflytterfamiliens modtagelse, som foregår anderledes på landet end i byen. Når nye beboere gennem årene flyttede til kolonien, blev de budt velkommen af deres kommende naboer. Selv om modtagelsen og den efterfølgende integrering i lokalsamfundet er faldet forskelligt ud for hver ny familie, har det været vigtigt for de fastboende at udvise opmærksomhed, ligesom der altid har været gensidig interesse og forventning til nyt naboskab.

Hvor husmandsbefolkningen har videreført modtagelsen af de nye tilflyttere som en fast og nedarvet tradition, oplever byboerne især velkomsten som noget positivt og uvant i forhold til det miljø, de kom fra. Det fortæller – uden at generalisere – om kontakten mellem by og land, om tilflytter og lokalsamfund, om fremmedgjorthed og nærvær i det urbaniserede bysamfund kontra lokalsamfundet. En tilflytter udtrykker sine oplevelser således:

»Jeg tror, at vi havde boet her alene i huset en lille uges tid i starten, så kom den ene nabo, og så kom den anden nabo og sagde *goddag og velkommen på vejen*. Nu har vi flyttet meget, men det har jeg aldrig oplevet før. De tidligere steder vi har boet... har jeg ikke kendt udseendet af de mennesker, der boede ved siden af os; jeg ville ikke kunne genkende dem på gaden. Derfor kom det meget bag på mig, at naboen kommer og ønsker en velkommen. Jeg tænkte, det var dog imponerende...vi har oplevet helt utroligt, hvor søde de har været... Når man var kommet fra en by, hvor der var mange mennesker, og man næsten ikke snakkede sammen, så følte man, at det er et helt andet miljø herude, for her snakker man med hinanden«. ¹¹

Tilflytternes indslusning i lokalsamfundet er af stor betydning for begge parter. Det udelukker dog ikke, at man i begyndelsen skal se hinanden lidt an, for »hvad vil de nye stille op med hus, jord, og dyr og så videre?«

For den ældre generation af husmænd er der således stadigvæk generations- og traditionsforskel at spore mellem de gamle og nye.

Tilflytterne tænker og agerer ofte anderledes end de fastboende, hvilket i begyndelsen godt kunne opfattes som en trussel for de gamle. I en tid med store omvæltninger for husmændene var de derfor i nogen grad på vagt over for tilflytterne. Men husmændenes skepsis mindskedes i takt med integrering og gensidig indsigt i hinandens forhold, holdning og vurdering. Der er her tale om et forløb i en dynamisk proces, der foregår overalt i landdistrikterne. Som en tilflytter siger:

»Vi lægger jo også vægt på at få det til at fungere. Skal man leve og have det godt, så skal man også have et ordentligt forhold til sine naboer«. ¹²

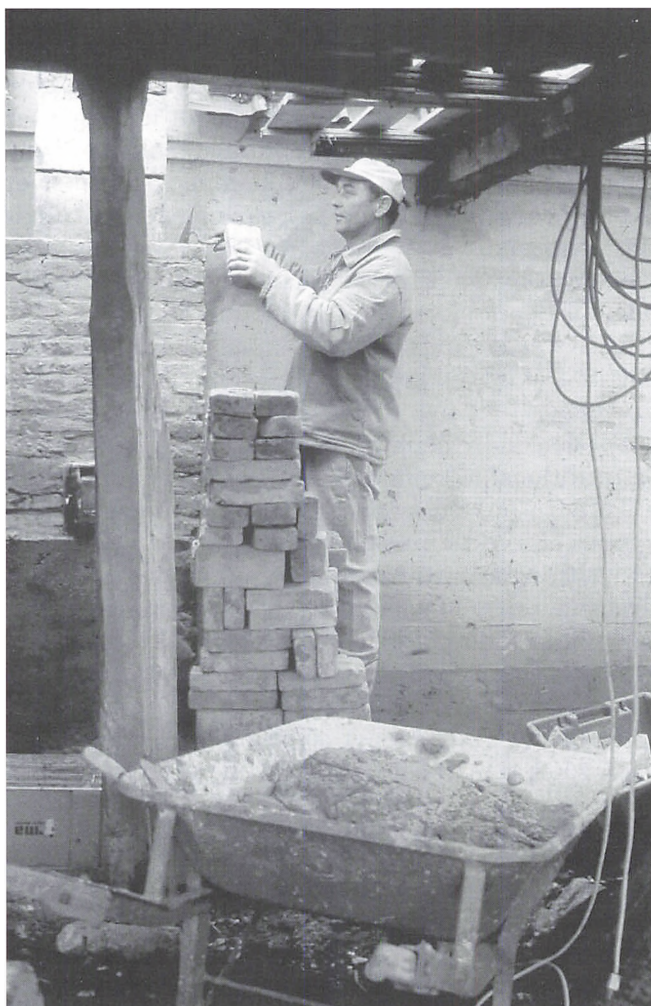
Tilflytternes forhold til jorden

Jorden var tidligere det altafgørende spørgsmål for husmændene. Selv om forholdene ikke er nær så konfliktfyldte som før, er jorden stadig af stor betydning. I dag, hvor næsten alle brug er nedlagt, udkæmpes jordstriden primært mellem Kær Halvøvs resterende aktive gårde. ¹³

På trods af at de aktive landbrug har overtaget det meste husmandsjord, hører der i dag lidt jord til halvdelen af tilflytternes ejendomme. Enkelte har tilbagekøbt den oprindelige jord. I forhold til for 10-15 år siden er polariseringen mellem tilflytter og landbruger mindsket på grund af flere faktorer. Det skyldes bl.a.:

- at tilflytterne har fået en beskedent andel af jorden og delvis medindflydelse gennem eget engagement.
- at tilflytternes øgede miljøbevidsthed, ønsker og behov har fået afsmittende virkning på krav om en mere hensigtsmæssig varetagelse af det samlede kulturmiljø.

Fig. 5. Anton Linnet opmurer skorstenen til sit nye halmfyr. Han er lærer, men næsten alt håndværksarbejde udfører han selv. Det er et led i gørdet-selv-folkets livsstil, som nøje er knyttet til valget at bo på et nedlagt husmandssted. Foto: Gunnar Solvang, 1998.

- at tilflytterne har fået mere direkte indsigt i og forståelse for det aktive landbrugs dyrkningsmåde.
- at de tidligere og nuværende landbrugere har fået øget forståelse for tilflytternes ønsker til og behov for jorden.¹⁴

Det er i dag acceptabelt, at tilflytterne ejer jord; spørgsmålet er blot hvor meget, og hvad den anvendes til. Naturmæssigt er det set ud fra landbrugerens

Fig. 4.6. Carsten Lundhøj i færd med omlægning af taget på udhuslængen, som nu er under reparation og ombygning, efter at man i de første år siden overtagelsen har arbejdet med indretningen af stuehuset. Foto: Gunnar Solvang, 1998.

synspunkt realistisk, når tilflytterne erhverver jord. Men erhvervsmæssigt kan det være en trussel, hvis ikke-landbrugeren køber jord uanset prisen, for han skal ikke leve af jorden, men kun bruge den til sin fritidsbeskæftigelse: Det giver et andet udnyttelsesmønster og et nyt syn på det at eje jord.

Tilflytterne vil helst eje deres jord og så eventuelt bortforpagte til landbrugerne, hvis de ikke selv udnytter den. Landbrugerne vil ligeledes også hellere på lang sigt eje jorden, hvis de kan, frem for at forpagte den.

Tilflytterne benytter jorden til fritidslandbrug, græsningsarealer til dyr, plantagedrift og gartneri, mens enkelte bortforpagter jorden til landbrugerne. Fritidslandbruget praktiseres i forskellige grader over et bredt spekter. Det strækker sig fra agerbrug, plantagedrift og stor køkkenhave over græsning af heste og husdyrhold med køer, ungkreaturer til grise, får og fjerkræ. Med fritidslandbruget har flere tilflyttere også fået realiseret deres drøm om *det lille landbrug*. Heri bliver de fuldt ud støttet af de gamle husmænd.

Mulighed for nye aktiviteter

Foruden et boligskeft indebærer bosætning på landet opfyldelse af behov for forskellige aktiviteter, som modvægt til det erhverv, der udøves som pendler fjært fra hjemmet. Ud fra deres ønsker om at bo tæt ved by, skov og strand, dyrke sejlsport, holde får, hest og høns, drive fiskeri i fjorden med videre, involverer tilflytterne sig i nye aktivitetsmønstre, som tilmed adskiller sig fra dem, de havde, da de boede i byen.

Deres aktiviteter er primært knyttet til boligen, udhulslængen, haven, de nære omgivelser og naturen. Som selvbygger og *gør-det-selv-mand* er de optaget af at indrette, forbedre og bygge om på det tidligere husmandssted alt efter familiens økonomi, ønsker og pladsbehov. Med tilknytning til jorden følger også en øget bevidsthed om miljøet og forurening af omgivelserne. Rønhavekolonien og det tilstødende landskab er med sin beliggenhed og flersidige indhold af natur- og kulturgoder, blevet det ideelle fritidsområde, som befolkningen udnytter til mange oplevelser og aktiviteter.

Jorden og naturen var for husmanden synonym med hjem, bolig og erhvervsudøvelse, da husmandsbruget var ramme om familien som produktions- og forbrugsenhed.¹⁵ For tilflytterne indgår bostedet, omgivelser, naturen og landskabet som facetter i et flersidigt aktivitets- og oplevelsesfelt. Parallelt med øget fritid ønsker tilflytterne en meningsfyldt tilværelse med udfordrende fritidsbeskæftigelse. Samtidig ønsker de at *stresse af* ved fysiske arbejder og andre aktiviteter i egne selvvalgte omgivelser.

Nyt liv i det lokale landdistrikt

Da Rønhavekolonien udgjorde et landbrugssamfund, var husmændene bundet sammen i et tætvevet netværk med en høj grad af sociale- og arbejdsmæssige relationer. Parallelt med husmandsbrugenes nedlæggelse og tilflytternes overtagelse af brugene ændredes befolkningens relationer. Et skift fra det ret homogene og afgrænsede kontaktmønster i retning af en mere åben og fleksibel struktur med udgangspunkt i de sociale og nu forskellige erhvervs-mæssige forhold.¹⁶

Tilflytterne er gradvis blevet integreret i lokalsamfundet gennem naboskab, gensidig afhængighed og kontakt. Erhvervsforskydningen med pendling til arbejde medfører et stigende udadrettet engagement, som omfatter arbejdskolleger, familie og venner. Denne bredere og mere *tidsrøvende* kontakthlade begrænser i nogen grad tilflytternes tid og mulighed for engagement i lokalsamfundet. Samtidig medvirker det også til fornyelse.

Tilflytterne er på flere områder i dag de dominerende. De går foran ved at tage initiativer til nye aktiviteter og samværsformer ud fra holdninger, ønsker

Fig. 7. Skolelæreren, snedkeren og hans søn på traktor samt gartneren i færd med det årlige eftersyn og reparation af indhegningen omkring det fælles græsningsareal på Arnkilsøre. De er med i koloniens sidste arbejdsdag, som nu er overtaget af de nye tilflyttere. Foto: Gunnar Solvang 1998.

og krav, som er forskellige fra den tidligere husmandsgenerations, men også ud fra ændrede normer, end da de boede i byen.¹⁷

På et enkelt område viderefører tilflytterne et af de sidste fælles arbejdsdag – Husmændenes fællesgræsning på Arnkilsøre – i en ny og ændret struktur. Men ellers hører de aktiviteter, hvor der skal ydes en større fælles arbejdsindsats, fortiden til. Nutidens fællesskab er i dag så godt som udelukkende ensbetydende med selskabelighed og socialt samvær.¹⁸

De fleste aktiviteter i lokalsamfundet foregår i weekenderne: Her drives fritidslandbruget, man høster frugt og grøntsager til familiens selvforsyning, bilerne repareres, bygningerne vedligeholdes og bygges om og så videre. Der sker en udveksling af arbejde, ideer og erfaringer i et socialt netværk, hvori den enkelte og familien søger at realisere sig selv. På denne måde er der samvær og dialog på tværs af alder, erhverv og sociale skel mellem landbruger og de nye tilflyttere i Rønhave-kolonien – et eksempel på et aktivt lokalsamfund.¹⁹

Litteratur

- Frandsen, Johannes Nørregaard 1997: »Den tredje form? Moderne forstæder mellem land og by.« I: Jessen, Myrthue, Møller og Porsmose (red.) *Landdistrikterne 1950-2050*, s. 85-102. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 212. Odense Universitetsforlag.
- Indenrigsministeriet 1997. *Landdistrikternes udviklingsmuligheder. Betænkning nr. 1333*.
- Porsmose, Erland 1995: »Fritidslandskabet – det nye kulturlandskab«. I: Jessen, Myrthue, Møller og Porsmose (red.) *Landdistrikterne 1950-2050*, s. 85-102. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 212. Odense Universitetsforlag.
- Solvang, Gunnar 1984: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Landbohistorisk Selskab. Odense.
- Solvang, Gunnar 1986: *Forandringsprocesser og social konflikt i et sønderjysk husmandssamfund*. Notat 7/86. Sydjysk Universitetscenter, Kooperativ forskning. Esbjerg.
- Solvang, Gunnar 1999: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved. Viborg.
- Solvang, Gunnar 1999a: »Jorden som konfliktfelt«. *Humaniora*, nr. 2, s. 17-20.
- Sørensen, Niels Karl 1998: *Landbruget i Sønderjylland. Samfundsøkonomi – struktur – miljø – forvandling*. Institut for Grænseregionsforskning. Haderslev.

Noter

1. Der henvises generelt til Solvang 1984: *Husmandsliv* og Solvang 1999: *Husmandsliv under afvikling*, (ph.d. afhandling) som denne artikel bygger på.
2. Nørregaard Frandsen 1997, s. 371.
3. Indenrigsministeriet 1997, s. 58.
4. Porsmose 1995, s. 145.
5. Sørensen 1998, s. 96-97.
6. Ibid., s. 92-98.
7. Jf. interview, Rønhave-undersøgelsen 1976, 1994 og 1998.
8. I (Interview) 15:1994.
9. Solvang 1999, s. 184-185.
10. I 8:1994
11. I 5:1994
12. I 4:1994

13. Solvang 1999a.
14. Solvang 1999, s. 196.
15. Solvang 1984, s. 81-82.
16. Ibid. 1984, s. 211ff og 219f.
17. Solvang 1999, s. 234ff og 242ff.
18. Ibid. 1999, s. 247-251.
19. Ibid. s. 251-254

Forfatter

Gunnar Solvang, mag. art i europæisk etnologi og ph.d i kulturstudier. Har blandt andet udført feltarbejde i statshusmandskolonien Rønhave på Als (1975-99), i Vestsjællands Amt (1981-82) med projektet *De kulturhistoriske interesser i fredningsplanlægningen* samt på Rømø (1983-85) med projektet *Vadehavsregionens Kulturhistorie*. Siden 1986 ansat som museumsinspektør ved Køge Museum. Forskningsorlov 1998-99 for midler fra Det humanistiske Forskningsråd og ansat ved Museet på Sønderborg Slot.

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 160 kroner i almindeligt abonent, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 140 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogsalg

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning

E-mail: bogsalg@landhist.dk

Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvideenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Kertemindeegnens Museer, Strandgade 7, 5300 Kerteminde. E-mail: kert-mus@kert-mus.dk. Telefon 6532 3727. Formand, lektor Per Grau Møller træffes på Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M. E-mail: pgm@hist.sdu.dk. Telefon: 6550 2104.

